

A politikai gondolkodás kezdetei Oroszországban

Karamzin a régi és az új Oroszországról

I. Bevezetés

Előfordul,¹ hogy egy ember életrajza pontosan tükrözi azokat a kulturális folyamatokat, jelentős változásokat, melyek meghatározzák az ország és a társadalom egészének fejlődését. Ez N. M. Karamzin életrajzára is igaz. Karamzin 1766. december 1-jén született, egy olyan vidéki nemesi családban, mely krími tatár nemzetségtől eredeztette magát, s melynek egyik tagja, egy Szemjon Karamzin nevű nemes, Rettegett Iván szolgálatában állt. Karamzin származása arra a fontos periódusra emlékeztet, amikor is – az Arany Horda összeomlása után – sok tatár család állt be a szomszédos győztesek szolgálatába, s vált orosz nemzetségek alapítójává. Ezen áttelepülők távoli leszármazottai között sok híres, 18–19. századi, orosz író és gondolkodót találunk, például Gyerzsavint, az Akszakovokat, a Kirejevskij testvéreket, Turgenyevet, Tjutcsevet, Csaadajevet és másokat. Ha Karamzint családfája a Moszkvai Ruszhoz kötötte, akkor életútja elválaszthatatlan a péteri, pétervári Oroszország sorsától, intellektuális arculata a Nagy Péter uralkodása alatt megkezdődött mély változások atmoszférájában alakult ki, sokoldalú munkássága pedig, a nyugati kultúra alapos és tudatos oroszországi befogadását, az új orosz kultúra létrejöttét segítette elő – melynek sajátossága az óorosz tradíciók és a nyugatról jövő modernizáció impulzusainak egyesítésében állt.

Karamzin a szülői házban korán megtanult olvasni, s hamarosan minden nehézség nélkül olvasta az egyházi könyveket. Az Aiszóposz állatmeséivel való megismerkedés a fiú figyelmét a világi irodalom felé fordította, ezután valósággal rávetette magát az édesanyja által összegyűjtött regényekre, és így az olvasás szenvedélyévé vált. A tizenkét esztendő Karamzint az újonnan alapított Moszkvai Egyetem professzorának, Schadennek internátusába adták be, mely a moszkvai – a '40-es, '50-es években megjelenő – magániskolák egyike volt. Ebben az internátusban körülbelül három évet töltött el, és eközben az utolsó két évben a Moszkvai Egyetem előadásait is hallgatta. Ezekben az időkben az idegennyelv-oktatás mind az otthoni, mind az iskolai taníttatás erőssége volt. Az idegen nyelveket Karamzin a külföldiekkel való közvetlen érintkezés, a nyugati irodalom és külföldi újságok olvasása és irodalmi fordítások készítése során sajátította el. A moszkvai internátusban tökéletesítette francia és német nyelvtudását (ezeket a nyelveket még Szimbirszkben kezdte el tanulni). A franciául és németül való folyékony társalgás nem számított ritkaságnak a korabeli nemesi társadalomban, de Karamzin olvasott még görögül, latinul, angolul, olaszul és lengyelül is. Egy 1786-ban kelt levelében arról írt, hogy különösen szerette a német nyelvet,² ami nem volt megszokott a katalini időkben, amikor a francia hatás már egyértelműen háttérbe szorította a század elejétől uralkodó német befolyást.

¹ Köszönetet mondok Erdős Annának és Filippov Gábornak, akik részt vettek a cikk magyar nyelvű változatának előkészítésében.

² Karamzin, N. M.: *Piszma russzkoگو putyesesztvennyika*. Leningrád, 1984. (a továbbiakban: Karamzin 1984.) 465.

Ugyanakkor az oktatás a nemes számára csupán felkészítés volt fő feladatára, az állami szolgálat teljesítésére. I. Péter a nemesekből szakembereket képeztetett, és jelentős kiváltságokat adott nekik a kötelező és élethossziglani állami szolgálat – vagyis, a kor elképzelésének megfelelően, „a köz javáról és gyarapodásáról” való gondoskodás – fejében. A 18. század második felében a nemesség jogilag felszabadult a reformer által ráerőlt kötelező állami szolgálat alól, de a nemes rendi öntudatában az állami, kiváltképp a katonai szolgálat a legmagasabb érték maradt. Így például azok a nemesek, akik a szolgálatból visszavonultak birtokaikra, a gazdálkodás mellett részt vettek a II. Katalin által létrehozott járási és kormányzósági nemesi gyűlések munkájában is. Karamzin az átlagos fiatal nemes útját járta: 15 éves korában katonai szolgálatba – a Preobrazsenszkij gárdaezredbe – lépett, amelybe – a kor íratlan szabályainak megfelelően – már gyermekkorától be volt jegyezve, így növelve a szolgálati idő hosszát. Azonban kevesebb, mint három év elteltével – valószínűleg a hiányos anyagi háttér miatt, mely nem tette lehetővé az elit gárdaezredben való szolgálat költségeinek fedezését – le kellett szerelnie. Később maga Karamzin úgy emlékezett vissza, azért hagyta ott a katonai szolgálatot, hogy teljes egészében a tudománynak és az irodalomnak szentelhesse magát.³ Mindenesetre apja halála után Karamzin elhagyta a gárdát, és soha többé nem tért vissza az állami szolgálatba, habár jóval később I. Sándor több ízben is igen előnyös hivatalokat ajánlott fel neki. Az ilyen hozzáállás igen szokatlan volt ebben az időben. Ju. M. Lotman nem minden alap nélkül látta ebben Karamzin harcat azért, hogy mindenki saját maga határozhassa meg foglalkozásának nemét.⁴ Hozzáteszem, hogy amíg korábban a közfelfogás azonosította az állami szolgálatot a társadalom szolgálatával, addig Karamzin már különbséget tett a kettő között: úgy vélte, hogy privát tudomány és irodalmi tevékenységgel is hasznot hozhat az emberek számára.

2. A moszkvai szabadkőművesek között

A leendő írónak és történésznek ezek a törekvései összhangban álltak azon szellemi mozgalom céljaival, amellyel Karamzin szülőföldjére való visszatérésekor ismerkedett meg. Karamzin Szimbirszkben kezdett el érdeklődni egy, a korabeli nyugati kultúrában népszerű mozgalom iránt, és végül szabadkőműves lett. Oroszországban a szabadkőművesség a 18. század 30-as éveiben jelent meg, majd Erzsébet uralkodása alatt mint divatos újdonság kezdte meg terjedését, amelyért azonban nem igazán lelkesedtek az orosz nemesek. A szabadkőművesség népszerűsége a 70-es–80-as években nőtt meg, amikor – nem utolsósorban II. Katalin személyes példájának köszönhetően – az orosz társadalomban jelentősen megélnkült az európai irodalmi, filozófiai és vallási irányzatok iránti érdeklődés.

Éppen ebben az időben, főként a francia forradalmat megelőző 30–40 esztendőben alakult ki gyors ütemben a nyugati típusú „kulturális infrastruktúra”, és ami a legfontosabb, az orosz társadalomban megjelent egy nagyon kis létszámú réteg, amelynek tagjai nemcsak a francia vagy a német könyvpiac újdonságait ismerték, hanem képesek voltak a felvilágosodás eszméinek kritikai elemzésére és azoknak az orosz viszonyokkal való összevetésére is. A katalini korszak jellegzetes figurájává vált az ún. „voltairiánus”, az előítéletektől mentes gondolkodó, aki hitt a vallási toleranciában, az ész mindenhatóságában, a visszafordíthatatlan haladásban, az ember és a társadalom fokozatos tökéletesedésében. Az orosz „voltairiánusok” egy szerfelett összetett csoportot alkottak, amely egyszerre foglalta magába mindazokat az embereket, akik a „voltairianizmusban” a soron következő nyugati divatot látták és azokat is, akik az új filozófia lelkes tisztelői voltak és komolyan

³ Szipovszkij, V. V.: N. M. Karamzin, avtor „Piszem russzkogo putyesesztvennyika”. Szankt-Petyerburg, 1899. (a továbbiakban: Szipovszkij) 41.

⁴ Lotman, Ju. M.: Roman A. Sz. Puskina „Jevgenij Anyegin”. Kommentarij. Leningrád, 1980. 51.

kívánták az új eszmék megvalósulását. De nem szabad megfeledkezni az „állami voltairianizmusról” sem, mivel ezt az új irányzatot maga Katalin inspirálta, aki Montesquieu, Voltaire és Diderot tanítványának vallotta magát.

A 18. századi orosz szellemi élet ellentétes pólusát a „tradicionalisták” alkották, akik – saját európaias megjelenésük ellenére – többé-kevésbé szigorúan ragaszkodtak az orosz vallási hagyományokhoz, és rosszállással tekintettek a terjedő vallási közönyre, mely a határokon túlról szüremlett be az országba. E két szellemi irányzat, az „istentagadó voltairianizmus” és a hagyományos orosz pravoszláv vallásosság mellett terjedt el a szabadkőművesség. Ezt az új szellemi irányzatot az ember lelki életére való figyelem jellemezte, és ezzel, valamint – az orosz emberhez közelálló – vallásosságával vonzotta magához az embereket. Ez azonban már az „értelem által megtisztított”⁵ vallásosság volt, mely nem utasította el a felvilágosodás eszmevilágát. Az orosz szabadkőművességben helye volt a misztikának, az erkölcsi öntökéletesítésnek, a tudás terjesztésének és a rászorultak érdekében végzett karitatív tevékenységnek is. A szabadkőműves páholyok mindenki – a valósággal elégedetlen emberek, a „züllött, az élettől kimerült férfiak, a hétköznapok sivárságával elégedetlen idealista aszkéták, a tudást szomjazó és a szellemi fényt kereső emberek, valamint a tiszta lelkű fiatalok, és a kifulladás voltairianusok”⁶ – előtt nyitva álltak.

1785-ben Karamzin Moszkvába költözött, és ahhoz a szabadkőműves körhöz csatlakozott, amelyet a híres író-újságíró és könyvkiadó, N. I. Novikov vezetett. Sok év elteltével Karamzin „keresztény misztikusoknak” nevezte a moszkvai szabadkőműves kör tagjait, akik „értelmezték a természetet és az embert, elrejtett értelmet kerestek az Ó- és az Újszövetségben, magasztalták az ősi hagyományokat, lenézték az iskolai tudást és így tovább; ugyanakkor tanítványaiktól megkövetelték az igaz keresztényi erőnyeket, nem avatkoztak bele a politikába és kötelező törvénynek tekintették az uralkodó iránti hűséget. (...) Misztikával és rejtélyekkel teli, szabadkőműves kiadású könyvek jelentek meg. Ezzel egy időben Novikov és barátai saját költségükön szegény fiatalembereket neveltek, iskolákban és egyetemeken taníttatták őket; és általában véve, nem kevés pénzt költöttek jótékonykodásra”.⁷ Karamzin jól írta körül a misztikának, a felvilágosodásnak és a jótékonykodásnak ezt az egyvelegét, amely a moszkvai szabadkőműveseket jellemezte. Novikovot Karamzin közvetlen előfutárának tekinthetjük abban az értelemben, hogy az ilyenfajta tevékenységet az állami szolgálatnál nem kevésbé fontosnak tartotta. „Novikov személyében – írja V. O. Kljucsevszkij – az orosz szolgálaton kívüli nemes alighanem először lépett úgy, tollal és könyvvel a haza szolgálatába, mint ahogy azt ősei lóval és karddal tették”.⁸ Novikov, mint ahogy sok kortársa is, szilárdan hitte, hogy a tudás terjesztése a szellemi önképzéssel összekapcsolva a szociális problémák fokozatos megoldásának legfontosabb eszköze. Nem véletlen, hogy az ő nevével függ össze az 1780-as évek könyvkiadásának felvirágzása. Emellett Novikov kereskedői tehetséggel is meg volt áldva, valószínűleg ő volt a 18. századi Oroszország első sikeres „kulturális vállalkozója”. Karamzin azt írta róla, hogy „úgy kereskedett a könyvekkel, mint egy gazdag holland, vagy angol kereskedő kereskedik birtokának terményeivel: vagyis ésszel, találmányossággal, előrelátó megfontoltsággal”.⁹ Novikov és elvbarátai anyagi megfontolások alapján kezdték meg a szabadkőművességtől független – s később az olvasók széles körében sikereknek örvendő – könyvek és újságok tömeges kiadását.

⁵ Miljukov, P. N.: *Ocserki po russzkoj kulturi*. Tom 3. Moszkva, 1995. 346.

⁶ Szipovszkij 2. (prilozsenyija).

⁷ Karamzin, N. M.: *Zapiszka o N. I. Novikove*. In: Karamzin, N. M.: *Izbrannije sztatyi i pizma*. Moszkva, 1982. (a továbbiakban: Karamzin 1982.) 139–140.

⁸ Kljucsevszkij, V. O.: *Voszpominanyije o N. I. Novikove i jevo vremeni*. In: Kljucsevszkij, V. O.: *Szocsinyenyija v gjevjatyi tomah*. Tom IX. Moszkva, 1990. 40.

⁹ Karamzin, N. M.: *O knyiznoj torgovle i ljubvi k cstenyiju v Rosszii*. In: Karamzin 1982. 98.

Ebben a munkában vett részt Karamzin is, akit sem ekkor, sem pedig később nem vonzott a misztika, viszont rendkívül érdekelték a vallási és erkölcsi problémák, kiváltképp pedig az irodalmi tevékenység. 1786 és 1787 között egy kétkötetes, erkölcsi és vallásos tartalmú könyvet (*Beszélgetések Istennel*) fordított le német nyelvről. Később, az 1787–1789-es években is folytatott ilyen típusú fordítói munkát, de részt vett még a Novikov által alapított, gyermekekhez szóló, *A szívnek és értelemnek szánt gyermekolvasmányok*¹⁰ című folyóirat kiadásában is, amelyben nemcsak fordításai (ideértve az általa különösen kedvelt egyik Shakespeare drámát, a *Julius Caesart*), de első költeményei és első kisregénye, a *Jevgenyij és Júlia* is megjelentek.

A Moszkvában eltöltött négy év az olvasásnak, a nyugat-európai irodalom intenzív tanulmányozásának ideje is volt, ekkoriban alakultak ki Karamzin irodalmi stílusának és ízlésének alapjai. Moszkvai barátja, A. M. Kutuzov hatására Karamzin az angol írók, S. Richardson, H. Fielding, O. Goldsmith felé fordult, ugyanakkor legkedvesebb írójává vált és az is maradt hosszú időre a „páratlan” L. Sterne, aki megdöbbentő képességgel tudta „két szóval megremegtetni szíveink legfinomabb húrjait”. Későbbi, franciaországi és angliai utazásainak során Karamzin gyakran emlegette a „gyengéd” Sterne-t és annak irodalmi hőseit. Calais-ba érve az orosz utazó első kérése az volt, hogy mutassák meg neki „azt a szobát, amelyben Lawrence Sterne lakott”.¹¹ Karamzin, mint több kortársa, nagy tisztelője volt Voltaire-nek (benne leginkább a nevetetés képességét és a vallási türelem védelmét értékelte) és a „halhatatlan” J. J. Rousseau-nak, akinek *Új Héloïse* című könyvével – mely nagy hatást gyakorolt Karamzin szentimentális kisregényeire, beleértve a híressé vált *Szegény Lizát*¹² is – Lausanne környékén sétált az orosz utazó. Figyelembe véve a fiatal Karamzin és a novikovai csoport különös érdeklődését a német kultúra iránt, nem csodálkozhatunk azon, hogy Karamzin oly kitűnően ismerte a német és a svájci irodalmat. Már az 1786-os évben levelezésbe kezdett J. K. Lavater zürichi protestáns lelkésszel, íróval és filozófussal, németországi utazása során pedig meglátogatta Kantot, Herdert, Wielandot és a német szellemi élet más hírességeit is, akikkel szerényen és tisztelettudóan beszélt, ahogy egy olyan fiatalemberhez illett, aki messziről, s a nyugat-európai ember számára sokban rejtélyes országból származott, de aki emellett – úgy tűnt – jól kiismerte magát beszélgetőpartnereinek tevékenysége és a nyugati szellemi irányzatok között, s képes volt az őt érdeklő kérdésekre terelni a beszélgetést.

Nem állnak rendelkezésünkre olyan adatok, amelyek alapján pontosan meghatározhatnánk, hogy mikor és miért döntött Karamzin a nyugat-európai utazás mellett, de tulajdonképpen nem szükséges az utazás okait kutatni, hiszen eddigre az orosz, legfőképpen a fővárosi nemesség körében már szokássá vált a külföldre való utazás. A péteri Oroszország művelt fiatalja pontosan úgy álmódzott az európai civilizáció „szent helyeinek” meglátogatásáról – amelyeket nem a Bibliából, vagy a hagiográfiai írásokból, hanem a történelmi könyvekből és a divatos regényekből ismert –, ahogy a Péter előtti orosz ember álmódzott a Palesztina és Bizánc szent helyeihez való elzarándoklásról. Ilyen utazásra készült Karamzin is. Azonban valószínűleg léteztek olyan körülmények, amelyek meggyorsították ennek a tervnek a megvalósítását. 1788-ra a fiatal író fokozatosan eltávolodott a szabadkőműveségtől. A 80-as évek második felében a moszkvai szabadkőművesek a hatalmi szervek egyre fokozódó gyanakvása és szigorodó felügyelete által teremtett légkörben tevékenykedtek. A kormányzat gyanakvását az váltotta ki, hogy a novikovai kör a hivatalos szférától független, önálló csoport volt, amely időnként ott ért el sikereket, ahol a kormány erőtlenség és nehézkesség bizonyult (így például az 1787-es éhség idején Novikov magánemberektől be-

¹⁰ „Gyetszkoje cstyenije dlja szerdca i razuma.”

¹¹ Karamzin, N. M.: Szocsinyenyija v dvuh tomah. Tom 2. Leningrád, 1984. (a továbbiakban: Karamzin 1984a) 37.; Karamzin 1984. 208., 272., 363., 323.

¹² Karamzin 1984. 158–160., 149–153.

folyt adományokból kenyérosztást szervezett Moszkvában és még körülbelül 100 Moszkva környéki faluban). Ennek következtében a társadalomban egyre erősödött az első orosz „civil szerveződés” iránt érzett szimpátia. A hatalom a szabadkőművességben a maga nevében nem kívánt vetélytársat látott annak aktív, hasznos és jól megszervezett tevékenysége miatt.

Másfelől a tekintélyes szabadkőműves, I. V. Lopuhin szenátor visszaemlékezése szerint többen is kifogásolták a „társaságnak és annak üléseinek titkosságát. Miért kéne titokban jót tenni? – kérdezték.”¹³ Az első üldöztetések 1786-ban érték utol a szabadkőműveseket, néhány páholyt bezárattak, a tagok leveleit felbontották a postahivatalokban. De a szabadkőműves páholyokat körüllegő titokzatosság nem csak a kormányzat ellenszenvét váltotta ki. A ránk maradt adatok tanúsága szerint Karamzin utazásának küszöbén szakított a szabadkőművesekkel, mert nem értett egyet azzal, hogy „a szabadkőműves filozófia alapját képző igazság kereséséhez valamiféle titokzatosságra van szükség”. Továbbá Karamzin valószínűleg erre az időre már többre értékelte a művészet nevelő erejét az erkölcsi tanítások hatásánál. Végül pedig ránk maradt egy, igaz eléggé homályos visszaemlékezés is, miszerint Karamzin egy számunkra ismeretlen emberrel került személyes vitába, ami siettetette a már eltervezett utazást.¹⁴ 1789. május 18-án Karamzin megkezdte közel 13 hónapig tartó külföldi körútját.

3. A titokzatos utazó

Karamzin Oroszországot elhagyva ellátogatott Németországba, Svájcba, Franciaországba, Angliába és végül Pétervárra 1790. július 15-én tért vissza. Erről az utazásáról kevés hivatalos adat áll a kutatók rendelkezésére, a legfőbb forrást *Az orosz utazó levelei* című könyv jelenti, mely írói hírnevet szerzett számára. Erre a könyvre azonban nem szabad úgy tekinteni, mint egy az utazásról szóló tényszerű jelentésre, összetett szövege a kutatótól nagy körültekintést követel meg. V. V. Szipovszkij még a 19. század végén kimutatta, hogy Karamzin könyve nem az utazás során keletkezett levelek gyűjteménye, ezzel szemben azt feltételezte, hogy az út során Karamzin „kis papírfecnikre, ceruzával írt”, alkalmi feljegyzéseket készített, egyfajta naplót vezetett, amely aztán a későbbi könyv alapjául szolgált. Ez a napló, ha létezett is, nem maradt fenn, így *Az orosz utazó leveleit* csak nyomtatásban megjelent szövege alapján ítélnéljük meg. Az író élete során *Az orosz utazó leveleit* hét ízben adták ki (1791 és 1820 között), és az író minden alkalommal különböző jellegű és terjedelmű változtatásokat hajtott végre a szövegen.¹⁵ Karamzin munkáját saját folyóirataiban, a *Moszkovszkij zsumalban* (1791–1792) és az *Aglajában* (1794–1795) kezdte el publikálni. Ugyanakkor a *Levelek* teljes szövege, ideértve a forradalmi Franciaország leírását is, csak 1801-ben látott napvilágot, 11 évvel az író hazatérése után.¹⁶ Ily módon a szöveg értékelése közben számolnunk kell azokkal a változásokkal, amelyek ezekben a fontos politikai eseményekkel teli időkben mentek végbe Karamzin intellektuális arculatában.

¹³ Zapiszki szenatora I. V. Lopuhina. Moszkva, 1990. 23. (a továbbiakban: Zapiszki)

¹⁴ Predtyecsenszkij, A. V.: Obscsesztvenno-polityicseszkije vzgljadi Karamzina v 1790-h godah. In: Problemi russzkovo Proszvescsenyija v lityerature 18 veka. Moszkva – Leningrád, 1961. 67.; Lotman, Ju. M.: Szotvorenyije Karamzina. Moszkva, 1985. (a továbbiakban: Lotman 1987.) 45.; Lotman, Ju. M.–Uszpenszkij, B. A.: „Pizma russzkogo putyesesztvennyika” Karamzina i ih meszto v razvityii russzkoj kulturni. (a továbbiakban: Lotman–Uszpenszkij) In: Karamzin 1984. 534–535.

¹⁵ Szipovszkij 158–237., 361.; Marczenko, N. A.: Isztorija tyekszta „Piszem russzkogo putyesesztvennyika”. In: Karamzin 1984. (a továbbiakban: Marczenko) 607–610.

¹⁶ Szipovszkij 158–237., 361.; Marczenko 604–610.

Továbbá kiderült az is, hogy Karamzin számunkra ismeretlen okokból pontatlanul írta le utazását: nem tárta fel európai tartózkodásának valamennyi epizódját, kiváltképp a párizsi látogatásával kapcsolatban. Tudjuk azt is, hogy míg a *Levelekben* szereplő utazó ősszel tér vissza hazájába (a könyvben szereplő utolsó dátum 1790 szeptembere, amikor az utazó még Londonban tartózkodott), valójában, ahogy arra már utaltunk, Karamzin július közepére már Pétervárott volt. Mindezek alapján az a feltételezés merült fel, hogy a szóban forgó mű azon túl, hogy nem valódi levelek gyűjteménye, még csak nem is átdolgozott naplóbejegyzések sora, hanem szépirodalmi alkotás. Ennek az elméletnek a kidolgozója, Ju. M. Lotman és B. A. Uszpenszkij szerint a szöveg művészisége a felhasznált anyagok tudatos kiválasztásában, „a szerző érezhetően stilizált alakjában és irodalmilag felépített szerepének kiemelésében” áll. Ez azt jelenti, hogy az „orosz utazó” – bár fel van ruházva olyan „külső tulajdonságokkal, amelyek önéletrajzi elbeszélés látszatát keltik”¹⁷ –, nem azonos Karamzinnal. Meg kell említenünk, hogy az elbeszélő kilétének problémája alapvetően fontos Karamzin egész munkásságának szempontjából; még szentimentális elbeszéléseinek, mindenekelőtt a *Szegény Liza* kapcsán is felmerülhet. Ismeretes, hogy ennek az elbeszélésnek a szövegében Karamzin elbeszélőt alkalmaz, aki alkatilag közel áll hozzá, mégsem azonos vele – ez újításnak számított az orosz irodalomban.¹⁸ Végeredményben az író és az elbeszélő, a hősök és az olvasók közötti kölcsönös viszony meghatározó a *Szegény Liza* elemzésekor.

Azonban a *Levelek* estében már sokkal összetettebb a helyzet. Míg a *Szegény Liza* elbeszélője a fiktív irodalmi alakok közé tartozik, és könnyen elkülöníthető az írótól, addig az „orosz utazó” alakja átitatódott Karamzin valódi életrajzával, kezdve azon, hogy már maga az utazás is ennek az életrajznak valódi eseménye volt, sőt Karamzin többször is beszélt utazási terveiről barátaival. Legközelebbi barátainak nevét, mint például A. A. Petrovét, A. I. Dmitrijevét, Ja. M. Lenzét, A. M. Kutuzovét és másokét, valamint életük egyes epizódjairól való megemlékezéseit az író belhelyezi a *Levelek* szövegébe. Megjelenik a könyvben az a név is („Ramsay testvér”), melyet az író még szabadkőműves barátaitól kapott (a szabadkőművesek leveleiben „lord Ramsay”-ként szerepel). 1789. december 1-jei genfi levelében (egyébként nem minden levélnek pontos a keletzése) az utazó megemlíti: „Ma múltam huszonhárom éves”¹⁹ – ez egyenes utalás Karamzin születésének pontos dátumára. Nem szabad megfélekedni arról sem, hogy bár Karamzin – különféle okok miatt – nem egészen pontosan írta le az útját, a *Levelekben* szereplő külföldi találkozásoknak többsége egészen bizonyosan megtörtént, sőt a meglátogatott „hírességek”-ről szóló beszámoló magának Karamzinnak az ízléséről és érdeklődési köréről tudósította a kortársakat. Arról nem is beszélve, hogy bár a *Levelek* első publikálásakor Karamzin csak a szerkesztő szerepében jelent meg, aki egy idegen leveleit folyóiratban adja ki, a kortársak nem különítették el a kiadott szövegeket a kiadótól, aminek következtében a szerzőre hosszú időre rátapadt az „utazó” ragadványnév. Ezért úgy tűnik, itt nem arról van szó, hogy a „külső jegyek” pusztán imitálják az önéletrajziséget, hanem arról, hogy az önéletrajziség átszövi a *Levelek* teljes szövegét. Feltételezhetjük, hogy az emlékek közötti válogatás és az utazó „stilizált alakjának” megalkotása tulajdonképpen megfelel annak a módszernek, amely sok, meghatározott idővel a leírt események után keletkezett önéletrajzi alkotásra jellemző.

A *Levelek* szövege bonyolult keveréke tisztán szépirodalmi jellegű epizódoknak, az utazás emlékeinek, önéletrajzi utalásoknak, korábban olvasott útikalauzok és városleírások részleteinek, irodalmi reminiscenciáknak, valamint esztétikai, történelmi és filozófiai értekeléseknek és véleményeknek. Ezt a többnemű anyagot nehéz lett volna az akkoriban

¹⁷ Lotman–Uszpenszkij 535–540., 541., 526., 567–573.

¹⁸ Lásd például : Toporov, V. N.: „Bednaja Liza” Karamzina. Opit procsyeniija. Moszkva, 1995. 80–89.

¹⁹ Karamzin 1984. 167.

divatos levélforma kellékei nélkül megszerkeszteni és elrendezni, hiszen ez a műfaj egyesíti a különböző időbeli és térbeli síkokat, és még a legkomolyabb témák megvitatása során is közvetlenség, spontaneitás és könnyedség benyomását kelti.²⁰ Ennek megfelelően sokkal összetettebbnek tűnik az író és az elbeszélő közötti kapcsolat is. Mindenképpen meg kell különböztetni őket, azonban úgy tűnik, hogy a köztük lévő távolság változó, akár még el is tűnhet. Gyakorlatilag, ha kimondatlanul is, minden kutató felismeri ezt – többek közt Lotman és Uszpenszkij is, akik elméletileg szigorúan elválasztják az utazót Karamzintól, de a gyakorlatban mindvégig összekeverik őket, hiszen olyan kifejezéseket használnak, mint „Karamzin leírta”, „Karamzin azt állítja”, „Karamzin arról beszél” és így tovább.²¹ Az író és az utazó közötti viszony problémája mindenekelőtt azért fontos számunkra, mert mindenképpen meg kell határoznunk, hogy más forrás híján milyen mértékben használhatjuk fel a *Levelek* szövegét akkor, amikor Karamzinnak a 18. század 90-es évek elejére jellemző világnézetét akarjuk leírni. Lotman és Uszpenszkij a szövegről a következőket mondja: „felettebb kétes forrás ahhoz, hogy ez alapján rekonstruáljuk Karamzin külföldi tartózkodásának valódi körülményeit, azonban el lehet mondani, hogy bőséges és hiteles anyagot ad ahhoz, hogy megítélhessük az adott lélektani helyzetet és az író viselkedési stílusát”.²² Úgy vélem, mindemelllett a *Levelek*ben sok olyan fontos gondolatot jegyez fel az utazó, amely az író álláspontját tükrözi. De minden egyes esetben az utazó és az író nézetbeli azonosságának vagy különbözőségének kérdését külön kell eldöntenünk, mégpedig úgy, hogy feltétlenül figyelembe vesszük azt a tényt, hogy a *Levelek* második felét – amint azt már említettem – 1801-ben adták ki, amikor Karamzin nézetei a '90-es évek elejéhez képest már megváltoztak.

A külföldi utazás küszöbén álló Karamzinról hiteles források hiányában nem sokat tudunk. De annak a kevés információnak a birtokában, amelyek Karamzin életének szabadkőműves időszakából rendelkezésünkre állnak, továbbá részben az utazó által a *Levelek*ben is érintett kérdések alapján elmondhatjuk, hogy a külföldre induló Karamzin „esztéta, a természet és a szépművészetek rajongója, pszichológus, aki érdeklődik az önmegismerés iránt, szívesen foglalkozik saját érző szívével ... Nyoma sincs benne miszticizmusnak: egy olyan »bölcс fiatalember«, akinek világnézete tiszta, kiválóan és sokoldalúan képzett, jól ismeri az európai történelmet és irodalmat, a filozófiát és magába szívta a 18. század erkölcsét”.²³ Ezt a jellemzést kiegészítendő elmondhatjuk, hogy Karamzin természetesen hitt istenben – de ez a deisták hite volt, olyan isteni teremtőbe vetett hit, aki megalkotta a világ rendjét, a világot és az emberiség történetét irányító törvényeket, amelyeknek részletei azonban az emberi értelem számára felfoghatatlanok. Ezekről az általános elvektől Karamzin a későbbiek folyamán sem távolodott el. Ezzel a meggyőződéssel volt összefüggésben a fiatal Karamzinnak az emberiség visszafordíthatatlan fejlődésébe – mely az összes nemzetet a franciák által már elért civilizációs fokra emeli – vetett hite. Az ilyen elképzelés elég pontosan felel meg Condorcet gondolatának a nemzetek közötti egyenlőtlenség jövőbeni megszüntetéséről, arról a pillanatról, „amikor a nap már csak szabad, az értelmükön kívül más urat nem ismerő emberekre fog világítani”. Éppen ilyen jellegű koncepciók táplálták az orosz gondolkodók optimizmusát is, akik kiválóan ismerték azt a nagy politikai, társadalmi és kulturális különbséget, amely Oroszország és Franciaország között állt fent; ez a koncepció feltételezi – ahogy ma mondanánk – az „utolérő fejlődés” lehetőségét, hiszen

²⁰ A karamzini alkotásokban szereplő levél műfaj jelentőségét nagyon jól mutatja be Atanaszova-Szokolova munkája. L.: Atanaszova-Szokolova, D.: Piszmo kak fakt russzkoj kulturni XVIII-XIX vekov. PhD disszertáció. Budapest, 2001. 111–141.

²¹ Lotman–Uszpenszkij. 539., 544., 579. Lásd még a többségükben Lotman által összeállított jegyzeteket.

²² Lotman–Uszpenszkij 527.

²³ Szipovszkij 146.

a lemaradt népek haladása „gyorsabb és biztosabb lesz, mint a miénk, mivel készen kapnák tőlünk azt, amit mi magunk voltunk kénytelenek felfedezni...”²⁴

Paradox módon ez az állandó folyamat Oroszországban a felvilágosult uralkodók, elsősorban I. Péter kezdeményezésével függ össze. „A németek, a franciák és az angolok majd hat évszázaddal jártak előttünk, oroszok előtt – jegyzi meg az utazó – Péter erős kezével lökést adott nekünk, és mi néhány év leforgása alatt majdnem utolértük őket.” Az utazó szavait ebben az esetben bátran lehet Karamzinnak tulajdonítani, mivel az író szinte szóról szóra megismételte ugyanezt 1797 októberében, a francia emigráció *Le Spectateur du Nord*²⁵ című lapjában. Ez az elképzelése a civilizáció folyamáról és benne Oroszország helyzetéről élete végéig megmaradt. Sok évvel később, 1818. december 5-én az Oroszországi Akadémián tartott beszédében az előbbi elmélet alapján fejtette ki az orosz irodalmi nyelvnek a nyugat-európai nyelvek mintájára történő megreformálásának eszméjét: „Nagy Péter erős kezével átformálta országunkat, s a többi európaihoz tett minket hasonlatossá. A panaszok semmire sem vezetnek. A régi és az új oroszok gondolkodása között a kapcsolat örökre megszűnt. Nem akarjuk a külföldieket utánozni, de úgy írunk, ahogyan ők írnak, mert úgy élünk, ahogy ők élnek; azt olvassuk amit ők; ugyanolyan szellemi és ízlésbeli példák állnak előttünk, mint előttük; részt veszünk a népek egymáshoz való általános és kölcsönös közeledésében, amely kifejezetten műveltségük következménye.”²⁶ A minden nép számára azonos történelmi út gondolata olyan fontos volt a fiatal Karamzin számára, hogy a '90-es években feltehetően nagy megvetéssel tekintett a nemzeti múltira. Mindenesetre az utazó fent idézett gondolatmenete szerint a péteri reformok gyors sikerét éppen az magyarázza, hogy radikálisan elutasítottak mindent, ami orosz: „Nem vagyunk szakállas őseinkhez hasonlóak: jobb is! (...) Minden, mi *népi*, semmi az *emberihez* képest. A legfőbb, hogy emberek *legyünk*, nem pedig szlávok. Ami jó az embereknek, az nem lehet rossz az oroszoknak sem; és amit az angolok vagy a németek találtak ki az emberek javára és hasznára, az az *enyém*, mert *én* ember vagyok (N. M. Karamzin kiemelései – Filippov Szergej megjegyzése)”²⁷

Meg kell jegyeznünk azonban, hogy az egyetemességbe, az emberiség által elért eredmények általános hasznosságába vetett hit vélhetően más értelemben vonatkozik a politikai és szociális intézményekre. Az utazó egyáltalán nem „naiv”, hanem nagyon is figyelmes és mindenre tudatosan reflektáló megfigyelő, aki alaposan tanulmányozza a korabeli Európa három „modellértékű” országát: Svájcot „festői természetével, patriarchális szabadságával és jólétével”, Franciaországot, a felvilágosodás és a forradalmi megmozdulások központját, és Angliát, a Tőzsde és a Parlament országát. Karamzin úgy beszél ezekről az államokról orosz olvasóinak, hogy közben bevezeti őket az európai felvilágosodás történelmi-filozófiai és kulturológiai koncepcióiba: Svájcra Rousseau, Angliára és Franciaországra pedig Voltaire szemével tekint. Azonban, míg ez a három ország az európai gondolkodásban bizonyos mértékben szemben állt, „konkurált” egymással, addig az „orosz utazó” tudatában ezek a kulturális modellek annak az egységes európai civilizációnak különböző változatai voltak, amelynek majd Oroszország is részévé válik.²⁸ Következésképpen a kérdés végeredményben mindig az marad, hogy az európai civilizáció mely típusa szolgálhat mintául Oroszország számára és az ilyen mintakövetésnek mik a feltételei és a lehetőségei.

²⁴ Condorcet: Az emberi szellem fejlődésének vázlatos története. Budapest, 1986. 245., 244.

²⁵ Karamzin 1984. 254., 453.

²⁶ Karamzin 1984a. 173.

²⁷ Karamzin 1984. 254.

²⁸ Erről részletesebben lásd: Lotman–Uspenszkij 576–580.; Lotman, Ju. M.: Igyeja isztoriccszkogo razvityija v russzkoy kulture konca 18 – nacsalo XIX sztoletyija. In: 18 vek. Szbornyik 13. Problemi isztorizma v russzkoy lityerature. Konyec 18 – nacsalo XIX v. Leningrád, 1981. 82–90.

Természetesen a „szerencsés svájciak” az utazó számára olyan egyedülálló népek tűnnek, amely számára a szabadság, a „testvéri szövetség” majdhogynem természetes állapotnak számít. A szabadság még a svájci levegőt is átítatja: „Úgy tűnik, hogy az itteni levegőben van valami felélénkítő: légzésem könnyebbé és szabadabbá vált, testem kiegyenesedett, fejem önmagától emelkedik fel, és büszkén gondolok emberi mivoltomra”. A svájciak megőrizték erkölcsük patriarchális egyszerűségét, amely megfelelt ennek a természetes állapotnak, életük „egy szép álom”. Az orosz utazó magával viszi a szabadság és jólét ezen eszményét, amelyet azonban más nemzetek nem érhetnek el, és amely – ahogy később kiderült – a svájciak számára sem bizonyul tartósnak. 1802-ben *Svájc bukása* (*Pagyenije Svejcarii*) című cikkében Karamzin leírja, hogy a kis köztársaság bukását a nép erényeinek eltűnése okozta, mivel „az idők folyamán a kereskedőszellem arannyal tömte tele a ládákat, de a szívekből kiirtotta a függetlenség büszke és rendkívüli szeretetét”.²⁹

Az utazó számára egészen más, különleges, semmi máshoz nem fogható világnak tűnt Anglia, „melyet lakosainak jelleme és a népi műveltség szintje Európa egyik első államává tett”, s amelyet az utazó már gyermekkorától nagyon szeretett.³⁰ Éppen ezért igen meglepő, hogy Anglia leírásában viszonylag kevés személyes benyomással találkozunk. Ez a rész leginkább irodalmi forrásokra támaszkodik, az addig kialakult hagyományokat követi. Személyes gondolatok csak a legutolsó angliai levélben jelennek meg, amelyben az utazó számvetést végez, s gyermekkori elképzeléseit összeveti a valóságban látottakkal. „Most közelebről látom az angolokat – írja az utazó –, és igazat mondok, amikor dicsérem őket – de dicsérteim pont oly hűvösek, mint ők maguk.”³¹ Az utazó nem csalódott az angolokban, csupán átvette a helybeliek hideg józanságát, s ezzel a józansággal ítélte meg őket. Jellemükben ugyanazt a különlegességet fedezte fel, amit az angol házakban, utcákban, ételekben, amelyekről még legelső angliai leveleiben írt. A műveltség, megfontoltság és becsületesség azonban nem akadályozta meg az angolokat abban, hogy finoman önzők legyenek, és személyes haszonra való törekvésüket kereskedelmük, politikájuk és magánéletük alapjává tegyék. Éppen ebben a kontextusban ítéli meg az utazó az angolok sajátos büszkeségének tárgyát, az alkotmányukat és parlamentáris rendszerüket: „Az angolok felvilágosultak, teljes mértékben tisztában vannak azzal, hogy mi válhat igazán hasznukra, és ha valamiféle Pitt úgy gondolná, hogy nyilvánosan a köz hasznával ellentétben cselekszik, akkor okvetlenül elvesztené a parlamenti szavazatok többségét, mint varázsló a talizmánját. Így nem az alkotmány, hanem a műveltség vált az angolok igazi palládiumává. A nép karakterének megfelelően kell megalkotni minden polgári intézményt; ami Angliában jól működik, más országokban alkalmatlannak bizonyul majd.”³²

Ezt a következtetést, amely szerint a polgári intézményeket a nép karakteréhez kell igazítani, nem könnyű összeegyeztetni azzal a gondolattal, amely kimondja, hogy az emberiség fejlődésének útja egységes és az egyetemes emberi előbbre való a nemzetinél. Így hát már a *Levelekben* kirajzolódik Karamzin történelemszemléletének egyik legproblematiszabb része: a nemzeti tradíciók meghatározó fontosságának az egyetemes emberi fejlődés eszméjével való összeegyeztethetőség kérdése.

Tudunk olyan orosz utazókról, akik saját szórakozásukra, mások, mint például I. Péter, mindenféle hasznos tudás megszerzéséért, mintegy diákként utazták be Európát. A harmadik típushoz tartozott Gy. I. Fonvizin, aki franciaországi leveleiben fáradhatatlanul gúnyolódott a franciákon és azok szokásain, s aki végül a következő filozofikus következtetésre jutott: „Rájöttem arra, hogy a világ minden részén sokkal több a rossz, mint a jó dolog, hogy az emberek mindenhol csak emberek, hogy mindenhol kevés az okos ember,

²⁹ Karamzin 1984. 97., 102.; Karamzin, N. M.: *Pagyenije Svejcarii*. In Karamzin 1982. 105.

³⁰ Karamzin 1984. 327., 380.

³¹ Karamzin 1984. 380.

³² Karamzin 1984. 383.

hogy a tökfilkók csak úgy burjánzanak, vagyis, hogy a mi nációnk sem rosszabb a többinél, és hogy otthon is tudunk az igazi boldogságban gyönyörködni, anélkül, hogy idegen földön kószálnánk.”³³ Karamzin nem „könnyelmű” vagy „kiábrándult”, de nem is „tanuló”, hanem egy „józanodó”, „eszmélő” utazó alakját rajzolja meg a *Levelekben*. A nyugati civilizáció lelkes csodálójából a nyugati civilizációt józanul megítélő, annak összetettségét és sokarcúságát felismerő, az egyetemes emberi magasztalójából a nemzeti sajátosságok fontosságára felfigyelő gondolkodóvá válik. Ez a változás mintha előre jelezte volna Karamzin egész alkotói pályáját, aki irodalmárként kezdte, meghonosította a nyugati irodalom formáit és eszméit Oroszországban, végül az orosz hagyományokat tanulmányozó történészként fejezte be életét.

Karamzinban a fent említett változások már az utazás végére lezajlottak, amiből barátai elsősorban azt észlelték, hogy már kevésbé szentimentális, viszont sokkal magabiztosabb lett. 1790 végén jelent meg az újságokban Karamzin bejelentése a *Moszkovszkij zsumal* jövőbeni megindításának tervéről: ebben a folyóiratban a misztikus, teológiai és túlságosan tudományos anyagok kivételével a legkülönbözőbb cikkeket szándékozta megjelentetni. Ez a terv Karamzinnak a szabadkőműves misztikával való végleges szakításáról tanúskodott. Céljaul az ismeretterjesztő újságírói tevékenységet, az olvasók nevelését tűzte ki: „Az érzelmek finomsága, a szív gyöngédsége, és nem csupán az eszmék, de az érzelmek emberiesége is a társadalom civilizáltságának mércéjévé, ezek kifejezése pedig az irodalom elsődleges feladatává vált.” Karamzin terve keserűséget, majdhogynem felháborodást váltott ki a szabadkőműves körökből: „Lord Ramsey nem sokkal előttem tért vissza. Nem ismernek rá, teljesen megváltozott, mind testben, mind lélekben. Mindenki, akinél tiszteletét tette, már belépése pillanatában összeesett vele.”³⁴ Azonban a moszkvai szabadkőművesek csupán a kezdetét láthatták volt barátjuk eszmei fejlődésének. Ez a fejlődés még közel 10 évig tartott. Legfontosabb mozgatórugójává az európai események, kiváltképp a francia forradalom tanulságainak megértése vált.

4. „A rend hiánya rosszabb minden hatalomnál”

„Úgy tűnik számomra – írja a francia forradalom kíméletlen kritikusa, E. Burke –, nem csupán Franciaország, hanem egész Európa helyzetéből, hogy igen válságos korban élek. Mindent mérlegre téve, a francia forradalom a legelképezhetőbb esemény, ami a világon valaha történt.”³⁵ A forradalmi események hatása természetesen az Orosz Birodalom sem kerülte el. Míg Oroszországban a 19. század kronologikusan I. Pál meggyilkolásával, belső fejlődésének logikáját tekintve pedig I. Péter reformjaival kezdődött, addig európai viszonylatban szemlélve az orosz 19. század kezdete: 1789.

A forradalom kirobbanásáról érkező híreket az orosz megfigyelők – számos kortársukhoz hasonlóan – általában a felvilágosodás eszméinek diadalaként, az ész és az erény győzelmeként értékelték, II. Katalin azonban az ellenkező véleményen volt: úgy gondolta, hogy a forradalmárok „elárulták” ezeket az eszméket. Ami XVI. Lajost illeti, Katalin nem volt éppen jó véleménnyel róla: mikor értesült a király 1789. júliusi kapitulációjáról, megjegyezte, hogy a király „minden este részeg és bárki kénye-kedve szerint irányíthatja”.³⁶ Oroszországra nézve egyelőre semmi veszélyt nem látva, sőt éppenséggel külpolitikai hasznot remélve a cárnő a külső szemlélő szerepét vette fel. A művelt közönség kifejezetten

³³ Fonvizin, Gy. I.: Szobranijje szocsinyenyij. Tom 2. Moszkva–Leningrád, 1956. 449.

³⁴ Barszkov, Ja. L.: Perepiszka moszkovszkih maszonov 18 veka. Petrográd, 1915. 29., 86.; Lotman–Uszpenszkij 528.

³⁵ Burke, E.: Töprengések a francia forradalomról. Budapest, 1990. 92.

³⁶ Alpatov, M. A.: Russzkaja isztoricseskaja miszl i Zapadnaja Jevropa (XVIII – pervaja polovina XIX v.) Moszkva, 1985. (a továbbiakban: Alpatov) 149.

megértéssel, sőt – a francia követ, L. Ph. Ségur gróf szavaival – „lelkessedéssel” fogadta a júliusi eseményeket. Jellemző, hogy a párizsi történeket már valószínűleg 1787 ősztől növekvő nyugtalansággal figyelő II. Katalin sem tartotta szükségesnek a franciaországi hírek megrostálását.³⁷ Az orosz újságok és folyóiratok, bár többnyire kritikus hangnemben, de beszámoltak az Alkotmányozó Nemzetgyűlés munkájáról és az ott folyó vitákról. Kinyomatták „Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata” 17 cikkelyének teljes fordítását, hírt adtak a párizsi asszonyok október 5–6-i versailles-i menetéről, továbbá több francia politikus és publicista tevékenységéről (nagy figyelmet szenteltek például Marat-nak). Ebben az időben még a történetek jóindulatú kommentálása sem volt ritka. A Katalin kegyencének, G. A. Patyomkinnak főhadiszállásán megjelent „Vesztnyik Moldavii” című tájékoztató, felsorolva az új francia alkotmányok a Nemzetgyűlés által már elfogadott pontjait, derűlátóan jegyezte meg: „Franciaország boldogulásának biztos útjára lépett”. Természetesen információk francia nyelven is eljutottak Oroszországba. Pétervárott, miként a többi európai fővárosban is, a legkülönbözőbb francia kiadványok voltak kaphatók, szinte ugyanazok, amelyek Párizst is elárasztották. Sok nemes járatott francia könyveket, folyóiratokat, pamfleket. A 90-es években A. R. Voroncov gróf e tárgykörben Európa egyik legnagyobb gyűjteményét hozta létre.³⁸

Az 1791. júniusi események (a király szökési kísérlete, letartóztatása, később pedig kivégzése) meglehetősen gyors fordulatot idéztek elő. 1792 februárjában I. M. Szimolin nagykövet elhagyta Franciaországot, és megparancsolta a Párizsban tartózkodó orosz alattvalóknak (többek között a Jakobinus klub 18 éves tagjának, I. Sándor későbbi bizalmas munkatársának, Sztroganov grófnak), hogy térjenek vissza hazájukba. 1791–92 fordulóján az orosz kormányszatnak a forradalommal szembeni ellenséges magatartása a sajtóellenőrzés megszigorításához, később pedig a külföldi sajtótermékek visszatartásához vezetett. Igaz, a franciaországi politikai restaurációra törekvő II. Katalin – ahogy azt 1792 őszen írt, *Intézkedések a királyi kormányzás visszaállításáról* című feljegyzése mutatja – még akkor sem tartotta lehetségesnek a forradalmi vívmányok teljes eltörlését, így például az olyanokét, mint a nemzeti javak kiárusítása; a parlamenttel kiegészített monarchiát hasznosnak nevezte, és kitartott amellett az elv mellett, hogy meg kell bocsátani minden jó polgárnak, aki elismeri a „törvényes uralkodót”.³⁹ Ily módon a cárnő Franciaországgal szemben meg tudta őrizni megszokott józanságát és pragmatizmusát. Az irracionális gyűlölet időszaka később, I. Pál idején köszöntött csak be, aki elsőként tett kísérletet Oroszország Nyugattól való teljes izolálására. Megtiltotta a francia ruha- és táncdivatot, de még néhány szót is betiltott („klub”, „képviselő”, „jakobinus” stb.), amelyek a franciaországi eseményekre emlékeztettek.

II. Katalin az országán belül jóval szigorúbb politikát folytatott. Nem szabad megfélekezni egy további, ma már hihetetlennek tűnő, de a váratlan és hihetetlen események és a zavaros szóbeszéd akkori légkörében teljesen érthető körülményről. Az akkori történekek szemtanúja, I. V. Lopuhin úgy emlékezett, hogy a forradalom kirobbantását titkos társaságoknak és filozófiai köröknek tulajdonították.⁴⁰ Érdekes, hogy elsőként éppen a szabadkőműves körökben terjedt el az a legenda, miszerint a francia forradalom nem más, mint Szép Fülöp bűne miatti bosszú, aki a templomos rend vezetőit átadta a bíróságnak, s eretnekként elítélte őket. Emigráns csoportokon belül szóbeszéd terjedt el a templomosok bosszújáról, amelyben vezető szerepet játszottak a szabadkőművesek, s ezek a szóbeszédet kiegészültek a hugenották bosszújáról szóló részletekkel is. Szentpétervárott nagy nyugta-

³⁷ Strange, M. M.: Russzkoje obszcseszto i francuzszkaja revoljucija 1789–1794 gg. Moszkva, 1956. (a továbbiakban: Strange) 47.; Alpatov 141.

³⁸ Részletesebben lásd: Strange 47–72.

³⁹ Szirotkin, V. G.: Velikaja Francuzszkaja burzsuaználja revoljucija, Napoleon i szamogyerzsavnaja Rosszija. In: Isztorija SzSzsZR, 1981. 5. szám. (a továbbiakban: Szirotkin) 43.

⁴⁰ Zapiszki 27.

lanságot váltott ki az osztrák uralkodó, II. Lipót halála, majd két héttel később a svéd király, III. Gusztáv meggyilkolásának híre. Az orosz fővárosban olyan kémeket kerestek, akik a császárnő meggyilkolására készülnek.⁴¹ Ezzel egyidejűleg II. Katalin úgy döntött, hogy leszámol a „gyanús” orosz szabadkőművesekkel. Áprilisban letartóztatták Novikovot, és – minthogy nem sikerült rábizonyítani a „jakobinus összeesküvés”-ben való részvételt – ítélet nélkül 15 évre egy erődbe zárták „olyan könyvek kiadása miatt, melyeket maga Katalin is nyugodtan olvasott pár évvel azelőtt, valamint olyan »titkos gyűlések« miatt, amelyeket senki sem tiltott be”.⁴² Az üldözés más moszkvai szabadkőműveseket is utolért, az a társaság pedig, amelynek Karamzin európai utazása előtt tagja volt, feloszlott.

A francia király kivégzése és a jakobinus diktatúra működése a felvilágosodás őszinte híveit is megingatta. Az Ész, az Erkölc és a világbéke gyors és biztos győzelmébe vetett hitre alapozott feltétlen optimizmus szinte pillanatok alatt semmivé foszlott. A kiábrándulás, a belső meghasonlás néha egészen szélsőséges formákat öltött. „1792–93 őszén és telén – írja a korszak egyik kutatója – a kortársak a nemesi ifjúság körében egy sor öngyilkosságot rögzítettek. Ezek a fiatalok megtagadták a forradalommal vállalt közösségüket, de a múlthoz sem akartak visszatérni...”⁴³ 1802-ben ugyanezt a sorsot választotta az orosz felvilágosodás legradikálisabb képviselője, Alekszander Ragyiscsev is.

És vajon hogyan viszonyult a francia eseményekhez Karamzin? Valószínűleg benne is, több kortársához hasonlóan, a forradalom elsősorban a felvilágosodás eszméi gyors megvalósulásának, a szabadság és emberszeretet győzelmének reményét keltették. Karamzin természetesen együtt érzett a katolikus egyház és a vallási fanatizmus ellen harcolókkal is: *Az orosz utazó leveleiben* az olvasó több ízben találkozik az utazónak az egyenjogúságukért harcoló protestánsok, üldözött zsidók iránti együttérzésével, valamint a vallási türelem hasznosságáról szóló gondolataival. Bátran kijelenthetjük, hogy Karamzin nézetei teljesen egybeestek az általa oly mélyen tisztelt Robespierre nézeteivel, akivel egyébként Párizsban talán még személyesen is megismerkedhetett: „Az örök igazság törvényeit megvetően becsületes emberek ábrándjának minősítették, mi viszont lenyűgöző valósággá tettük. Az erkölc csak a filozófusok könyveiben létezett; mi a nemzetek kormányzásának részévé tettük”.⁴⁴ Karamzin élete végéig úgy vélte, hogy éppen a személyes és közösségi erények teszik tökéletessé az államberendezkedést, és nem az államhatalom javítja meg az embereket. A forradalmi Franciaországban szerzett személyes tapasztalatok valószínűleg még nem változtatták meg az író gondolkodásmódját, mindenesetre más orosz kiadványokkal ellentétben, az 1791–1792-ben a Karamzin által kiadott *Moszkovszkij zszurnal*-ban nem találunk a francia eseményeket kritizáló nézeteket, *Az orosz utazó levelei* „francia része” pedig, mint

⁴¹ Lotman 1987. 166–167.; Ejdelman, N. Ja.: Mgnovenyje szlavi nasztajot... Leningrád, 1989. (a továbbiakban: Ejdelman) 137–138. Érdekes, hogy még I. Sándor és I. Miklós uralkodása alatt is tartotta magát az a hiedelem, hogy Nyugat-Európában (Párizsban vagy Genfben) létezik valamiféle titkos „Központi Forradalmi Tanács”, s ez a hiedelem hatott a Szent Szövetség létrehozására. A „külföldi kapcsolatok” felderítése fontos helyet foglalt el a dekabrista összeesküvés vizsgálatakor. Két kérdés nyugtalanította Miklóst: annak lehetősége, hogy az összeesküvőket külföldi, legfőképpen angol, illetve osztrák kormányok támogatják, és az a „hagyományos” gyanú, mely szerint az orosz összeesküvők összeköttetésben állnak olyan titkos társaságokkal, mint a „carbonari mozgalom”, a „szabadkőművesek” és a párizsi „klubok”, amelyeknek még Oroszországban is vannak ügynökei. Természetesen a vizsgálat nem járt eredménnyel. Lásd: Szirotkin 45–46.; Fjodorov, V. A.: „Szozej szugyboj gorgyimszja mi...” Szledsztvije i szud nad gyekabrisztami. Moszkva, 1988. 116–124.

⁴² Ejdelman 145.

⁴³ Strange 124.

⁴⁴ Robespierre: Elveim kifejtése. Beszédék és cikkek. Budapest, 1988. (a továbbiakban: Robespierre) 404.

már említettük, az író későbbi, jelentős mértékben megváltozott álláspontját tükrözi. Nem alaptalan az a feltételezés, hogy ez a változás 1794-re teljes mértékben érzékelhetővé válik.

Karamzin 1793 végén és 1794 elején fontos művön dolgozott, melyet egy fiktív levélváltás formájában megírt történelem-filozófiai esszének nevezhetünk. Az író ebben az 1795-ben kiadott műben is szokásos módszerét alkalmazza, vagyis elrejteti magát, és a beszélő nevekkel felruházott hősöket, Melodort („az énekek ajándékozóját”) és Filaletet („az igazság kedvelőjét”) helyezi előtérbe. Ily módon ez a párbeszéd nem más, mint a Költő és a Filozófus kitalált párbeszéde a francia forradalomról, a haladásról és a felvilágosodás sorsáról, amelyben azonban szinte minden kutató nyilvánvaló önletrajzi alapokat lát. „Öt éve, hogy nem találkoztunk” – írja Melodor, egyenesen a forradalom kitörése óta eltelt időszakra mutatva, amelyről barátjának beszélni szeretne. Ezalatt az öt év alatt megsemmisültek reményei, hogy gyorsan, talán már a 18. század végére beköszönt a csend és a nyugalom, valamint az „általános bölcsesség uralma”. A század vége egészen más eredményeket hozott. „Felvilágosodás százada – szomorkodik Melodor –, nem ismerek rád, a vér- és lángtengerben nem ismerek rád, a gyilkolás és a rombolás közepette nem ismerek rád...!”⁴⁵ De nem is ez a legfontosabb, hiszen a háború előbb-utóbb befejeződik, véli a költő, aki természetesen nem láthatja előre, hogy a vérontás periódusa körülbelül még két évtizedig elhúzódik. Valójában a tudomány gyűlöli veszélyesek, akik minden bajért a filozófiát fogják okolni, s akik végül a saját oldalukra állítják a közvéleményt. Nem születik-e újfajta barbárság az átélte megrázkódtatások után? A gondolatmenet végén törvényszerűen megjelenik a történelem körforgásának keserű látomása: „Örök körforgás, örök ismétlődés, a nappalok és éjszakák örök váltakozása, a felismert igazságok és a tévelygések, az erények és bűnök örök keveredése ... Barátom! Mi végre élek, élsz s élünk valamennyien?”⁴⁶

Ezen általános gondolatok mögött, melyek tükrözik a kor emberének csalódottságát és pesszimizmusát, könnyen felismerhetők a konkrét történelmi események (például a vendée-i felkelés és a polgárháború, a Gironde bukása és a jakobinus terror, a szűnni nem akaró európai háborúk), amelyek nem csupán önmagukban, hanem a filozófusok által sugallt elvárásokkal összevetve is megijesztették a megfigyelőket. A szabadság eljövételét várták, de a forradalom diktatúrába torkollott, az emberek általános békét reméltek, ehelyett francia polgárháborút és nemzetközi konfliktusokat láttak. A tömegek forradalmi mozgalmi az események menetébe irracionalizmust és bizonytalanságot vittek, ezek pedig feltűnően ellentmondanak a „tisza ész szép törvényeinek”. Az orosz gondolkodóban a néptömegek aktivizálódásának lehetősége különösen rossz képzettársításokat szült. Természetesen nem arról van szó, hogy Karamzin „már csak érzékeny lelke miatt sem viselt el semmi erőszakosat, sértőt, betegeset”.⁴⁷ Később a dekabristákban (akik korántsem riadtak vissza az erőszak alkalmazásától, viszont tudatosan választották népi felkelés helyett a katonai puccsot) a franciaországi események a nép aktív részvételétől való félelmet ébresztették. A francia forradalom egyik legfőbb tanulsága sokak – köztük Karamzin – számára abban állt, hogy mindenfajta népi mozgalmat határozottan el kell utasítani. Franciaországi levelében az orosz utazó a következő tanulságokat vonja le: „A nép nem más, mint egy éles vas, mellyel veszélyes játszani (...) Mindennemű polgári társadalom, melyet megerősítettek az évszázadok, nem más, mint szentség a jó polgárok számára; és a legtökéletlenebb társadalmi berendezkedésben is bámulni lehet a csodálatos harmóniát, rendezettséget. Az

⁴⁵ Karamzin 1984a. 178–180.

⁴⁶ Karamzin 1984a. 182–183. Ezek a gondolatok is Robespierre szavaira emlékeztetnek, aki a barbárság baljós kísértetét rajzolta meg: „Ha a szabadság ügye elbukik Franciaországban, ez az egész természet gyásza lesz, mert az emberi szellem visszazuhan a tudatlanság sötétjébe, az emberi történelem a barbárság szakadékába”. Lásd: Robespierre 394.

⁴⁷ Buszlajev, F. I.: „Piszma russzkogo putyesesztvennyika”. In: Buszlajev, F. I. O lityerature. Issledovanyija. Sztatyji. Moszkva, 1990. 458.

utópia vagy az idő észrevétlen tettei által, az értelem, a művelődés és a jó erkölcsök lassú, de biztos és veszélytelen sikerei révén valósul meg, vagy örökre a jó szívek ábrándja marad. Amikor az emberek meggyőződnek arról, hogy személyes boldogságukhoz erényre van szükségük, akkor köszönt be az aranykor, és az ember mindenféle kormányzás alatt a békes jólétet fogja élvezni. Minden erőszakos megrázkódtatás végzetes, és minden felforgató saját vérpadját készíti elő. Adjuk át, barátaim, adjuk át magunkat a Gondviselés hatalmának: az természetesen saját tervvel rendelkezik, kezében van az uralkodók szíve – ennyi elég is.”⁴⁸

Ebben az eszmefuttatásban (az erőszakos fordulatok elutasítása mellett) három fontos gondolatot különíthetünk el: a lassú fejlődés eszméjét, amely a felvilágosodás sikerein és az erkölcsi tökéletesedésen keresztül valósul meg, a Gondviselésnek az ember számára felfoghatatlan tervébe vetett hitet, valamint az uralkodók szerepére, vagyis a lassú, felülről irányított haladásra való utalást. Figyelemre méltó, hogy Melodor súlyos kétélyeire Filalet is hasonló megoldásokat ajánl válaszában. Filalet felismeri, hogy „korunk viharfelhői bármilyen jólelkű filozófus rendszerét is képesek megrengetni”, és azt is megérti, hogy Melodor pesszimizmusa olyannyira megalapozott, hogy azt nem is lehet teljes mértékben eloszlatni. Éppen ezért Filalet csupán ajánlja saját, „nem új keletű”, „egyszerű gondolatait”, amelyek összességükben egyfajta „remény-filozófiát” képeznek, és tagadják az ész mindenhatóságát. „Jaj annak a filozófiának, mely mindent meg akar oldani! – mondja Filalet – Elveszvéen a megmagyarázhatatlan akadályok labirintusában, az ilyen filozófia kétségbeesésbe taszíthat minket.” Ha a 18. századhoz fűzött remények nem váltak valóra, az azt jelenti, hogy ezek a remények hibás teóriákra és túlzott optimizmusra épültek. „Annak, aki azt mondja nekem: »A tudományok károsak, mert a velük büszkélkedő 18. századot a vér és a könnyek jelzik majd a lét könyvében«, azt felelem: »A tizennyolcadik század nem nevezheti magát a felvilágosultnak, ha a lét könyvében a vér és a könny jelzi azt«. Az általános jólét gyors eljövételében való bizonyosság nem létezhet, de megmarad a felvilágosodás fokozatos sikereiben való reménykedés, ezek a sikerek pedig erényhez vezetnek. Ezen reménykedés alapját az isteni rendbe vetett hit alkotja; ez alá a rend alá tartozik mind a „természet világa”, mind az erkölcs területe. „Egyetértek azzal – folytatja Filalet –, hogy az erkölcsi rend nem oly világos számunkra, mint a fizikai, de ez a nehézség nem értelmünk csekélységéből fakad-e vajon?” Nem kell lemondanunk az optimizmusról, ha az emberi fejlődés természetes törvényeire vonatkozó teljes megismerés igényét lecseréljük az emberi ész által fel nem fogható, isteni rendbe vetett hitre: „Bizalommal vagyok a hatalmat gyakorlók bölcsességében és nyugodt vagyok; bizalommal vagyok az Isten jóságában és nyugodt vagyok”.⁴⁹ Ebben áll Filalet és – bárán állíthatjuk – Karamzin vigasztaló „remény-filozófiája”. A Karamzini hősök eszméi, mint mindig, összefonódnak Karamzin saját gondolataival, és amikor később gyakorlatilag felhagy a szépirodalmi tevékenységgel és saját nevében, publicistaként és történészként kezd el beszélni, fejtegetéseiben könnyen felismerhetjük Filalet „egyszerű gondolatait”.

1801 márciusában összeesküvők megölték a totális személyes hatalmat építő I. Pált, aki elsőként próbálta meg elszigetelni Oroszországot a forradalmi Európától. Az új cár, I. Sándor nyilvánosan hangoztatta abbéli szándékát, hogy visszatér nagyanyja, II. Katalin kormányzási elveihez, és ezzel apját mint „bosszantó véletlent” kitörölte az orosz történelemből. Karamzinban, aki az I. Pál alatti cenzúra szigorúsága miatt hagyott fel a szépirodalmi művek írásával, feléledt a remény a „hatalmat gyakorló bölcsességében”, és megnyílt előtte az út a kiadói tevékenység felé. 1802 januárja és 1803 decembere között a *Vesztnyik Jevropi* (*Európa hírnöke*) című folyóirat kiadását irányította; ez a lap a kiadó szavai szerint, „tartalmazza majd az európai irodalom és politika legfőbb híreit és mindent, ami szá-

⁴⁸ Karamzin 1984. 226–227.

⁴⁹ Karamzin 1984a. 184–188.

munkra érdekesnek, jól megírtnak tűnik, továbbá ami Franciaországban, Angliában, Németországban stb. jelenik meg. (...) Ily módon Európa legjobb írói bizonyos értelemben munkatársaink kell hogy legyenek (...) és számunkra az marad, hogy amennyire tudjuk, megmutassuk gondolataikat. Nem sokan jutnak hozzá külföldi lapokhoz, de sokan szeretnék tudni, mit és hogyan írnak Európában.” Így hát az európai műveltség népszerűsítése éppúgy, mint azelőtt, Karamzin újságja programjának lényegét alkotta, bár a *Vesztnyik Jevropiban* orosz írások is megjelentek. Az irodalmi és politikai rovatoknak ugyanazon folyóiratban való megjelenése újdonságnak számított Oroszországban. Az olvasó összefoglalást kapott az angol és a francia belpolitikai helyzetről, a francia konzul, Bonaparte rendelkezéseiről, megismerkedett a miniszterek beszámolóival, a képviselők felszólalásaival, különböző országok alkotmányával. De nemcsak európai országokból, hanem Törökországból, Amerikából, Indiából, Kínából érkező hírek is megjelentek. A folyóirat nagy népszerűsége tett szert, az előfizetők száma meghaladta az akkoriban igen magasnak számító 1200-at.⁵⁰ Maga Karamzin, kihasználva a Sándor uralkodásának első éveire jellemző viszonylagos szabadságot, a fordítói tevékenység mellett még a politikai publicista új szerepét is magára vállalta.

A 19. század elejére Karamzin már nyíltan írhatott a francia forradalom tapasztalatairól és következményeiről, amelyek – akárcsak régebben – minden gondolatmenetének kiindulópontjául szolgáltak. Ezekben az írásokban a legfontosabb szerepet az írónak számunkra már ismert, a forradalom sikertelenségéről és a forradalom nevében hozott nagy áldozatokról szóló gondolata játssza. A szabadságról szőtt álmok nem váltak valóra, „Franciaország a hosszú ideig tartó bolyongás után visszatért arra a helyre, ahol régebben állott, azzal a különbséggel, hogy a királyi hatalmat a parlamentek és a gyűlések korlátozták, a konzuli akaratnak pedig mindenki csöndesen aláveti magát”. Eredménytelennek látszott a tíz évig tartó háború is, „amely nem korlátozódott Európára, kiterjesztette tüzeit a világ más részeire is, és amely az évkönyvekben a *forradalmi háború* ijesztő nevének válik majd híressé” (N. M. Karamzin kiemelése – F. Sz.); a háborúk végeztével Franciaország „pontosan a régi, vagyis az ősi Gallia határai mögé szorult vissza”.⁵¹ Karamzin azt az általános meggyőződést nevezte a francia forradalom egyetlen hasznának, amely szerint a rend hiánya több bajt hoz a népre, mint a legtökéletlenebb hatalom visszaélései, ezért a társadalom életében végbemenő bármiféle átalakulásnak felülről kell megvalósulnia, nem pedig forradalmak eredményeképpen.

Nem véletlen, hogy a 19. század első éveiben Karamzin érdeklődésének középpontjában Napóleon állt, aki „megölte a forradalom szörnyetegét”, és a köztársaság látszata alatt visszaállította a monarchiát, amely Franciaország számára az optimális kormányzat volt. Természetesen Karamzin számára idegenek voltak a Napóleont támogató rétegek, az „úrgazdagok”, bankárok és gyárosok, az olyanok, akik „semmiféle neveletésben nem részesültek, semmiféle gyöngéd érzellemmel nem rendelkeztek”; azonban ők voltak az új „monarchista” rend támaszai, ezért Karamzin védelmezte Napóleon rezsimjét, mivel veszélyesnek vélte a királpártiaknak a „nagy emberrel” és az általa létrehozott renddel szembeni felépését.⁵²

A francia forradalom tanulságainak átgondolásakor az addig elkötelezetten köztársaspárti Karamzin arra jutott, hogy Oroszország számára is a monarchia a legjobb kormányzati forma, mégpedig a korlátlan egyeduradalom, autokrácia formájában. Azonban

⁵⁰ Kiszljagina, L. G.: Formirovanyije obszcsesztvenno-polityicseszkih vzgljadov N. M. Karamzina (1785–1803gg.) Moszkva, 1976. (a továbbiakban: Kiszljagina) 137., 139.

⁵¹ Tyeplova, V. A.: Vesztnyik Jevropi Karamzina o Velikoj francuzszkoj revolucii i formah pravlenija. In: 18 vek. Szbornyik 8. Gyerzsavin is Karamzin v lityeraturnom dvizsenyii 18 – nacsala XIX veka. Leningrád, 1969. (a továbbiakban: Tyeplova) 271.; Karamzin 1984a. 206, 207.

⁵² Kiszljagina 143–145.

Karamzin nem tartotta véglegesnek ezt a formát. Úgy gondolta, hogy a felvilágosodás sike-reivel párhuzamosan Oroszország, mint minden más európai állam, egyre tökéletesíti saját törvényeit, s ily módon egyre jobban eltávolodik a despotizmustól. Ezt a folyamatot a 18. században I. Péter kezdte el, II. Katalin mozdította leginkább előre és Karamzin reményei szerint I. Sándor fogja befejezni. „Nagy Katalin adományozta nekünk a politikai törvények rendszerét, amely meghatározza a rendek jogait és az államhoz való viszonyukat. Sándor a polgári törvények rendszerével ajándékoz meg bennünket, mely a polgárok egymáshoz való viszonyát határozza meg”.⁵³ Ily módon Karamzin abban látja az új cár feladatát, hogy szigorú törvényeken alapuló „bölcset autokráciát” hozzon létre, és nem véletlen, hogy az író politikai gondolkodásában II. Katalin mint „eszményi uralkodó” jelenik meg, aki először tűzte ki azt a célt, hogy „rendi alkotmányt” adjon Oroszországnak.

Svájc, Anglia és Franciaország történelmi fejlődésének áttekintése, mint említettük, Karamzint arra készítette, hogy száműzze történelemszemléletéből a fenntartás nélküli univerzalizmust. A 19. század elejére az író már teljes mértékben meg volt győződve arról, hogy a törvényeknek és kormányzati formáknak nem kell matematikai pontossággal megfelelniük az ész elvont előírásainak, hanem arra van szükség, hogy az adott nemzet műveltségi és erkölcsi szintjének feleljenek meg, amiket viszont az adott nép történelmi fejlődésének a sajátosságai határoznak meg. Másként szólva, Karamzin, politikai gondolkodóként már felfedezte magának, sőt pontosan megértette a társadalmi képződmények stabilitását biztosító nemzeti hagyományok fontosságát. Ezt a felismerést – amint azt ő maga is belátta – a francia forradalomnak köszönhető. „A forradalom magyarázatot adott az eszmékre: láthattuk, hogy a polgári rend még legsajátosabb és legvéletlenszerűbb hiányaival is szent, hatalma a nemzetek számára nem zsarnokság, hanem védelem a zsarnokság ellen; hogy (...) még a török kormányzat is jobb az anarchiánál, amely mindig nagy társadalmi megrázkódtatások következménye; hogy az ész legmerészebb teóriáinak, melyek a dolgozószobákból akarják előírni az erkölcsi és politikai világ új törvényeit, könyvekben kell maradniuk (...); hogy az ősi intézmények mágikus erővel bírnak, amelyet nem lehet felváltani az ész erejével; hogy egyedül az idő és a törvényes kormányzat jóakarata köteles kijavítani a polgári társadalmak hibáit; és hogy az idő munkájában és a hatalmak bölcsességében bízva nekünk, egyszerű embereknek nyugodtan kell élnünk, készséggel kell engedelmessékednünk, és ahol csak lehet, kötelességünk a lehető legtöbb jót megtenni”.⁵⁴ Tulajdonképpen ez Karamzin 19. század eleji nézeteinek kvintesszenciája, amely elengedhetetlenek tartja a múlt ismeretét; ezért teljesen érthető, hogy az európai ügyektől Oroszország állapota felé fordulván Karamzin egyre többet foglalkozott az orosz történelemmel. A *Vesztnyik Jevropiban* Karamzinna olyan elbeszélései és cikkei kezdtek megjelenni, amelyek az orosz történelemből vett témákra épültek. Ez azonban nem volt elegendő: az író szembe került egy, a 18–19. század fordulójának orosz kultúrájára igen jellemző jelenséggel, nevezetesen azzal, hogy az európai műveltségű nemesek sokkal jobban ismerték az antik és nyugat-európai történelmet, mint az orosz. „Fájdalmas – olvassuk *Az orosz utazó leveleiben* –, de be kell vallanunk, hogy nálunk mind a mai napig nincs egy jó orosz történelemkönyv, vagyis olyan, melyet filozofikus ésszel, kritikával, nemes ékesszólással írtak volna. Azt beszélik, hogy a mi történelmünk kevésbé lebilincselő, mint a többi: én nem így látom, úgy vélem, csak ész, ízlés és tehetség kell hozzá”.⁵⁵ Az író tehát elhatározta, hogy megírja Oroszország történetét, egyúttal pedig megpróbálja megérteni, feltárni a jelennel való összefüggéseinek jellegét. 1800-ban Karamzin már feljegyezte a történelem hasznáról szóló gondolatait, melyeket később *Az orosz állam történetéhez* írt *Előszóhoz* használt fel. 1803. október 30-án, Karamzint saját kérésére hivatalosan történetírónak nevezték ki. Viszonylag

⁵³ Karamzin 1984a. 219. Lásd még: Tyeplova 275–280.

⁵⁴ Karamzin 1984a. 214–215.

⁵⁵ Karamzin 1984. 252.

nem nagy fizetést, évente 2000 rubelt kapott, s azt a fontos jogot, hogy szabadon látogathatta az állami és egyházi archívumokat és könyvtárakat.⁵⁶ 37 éves korában tehát felhagyott szépírói és újságírói tevékenységével, és belekezdett egy a számára teljesen új szakma elsajátításába.

5. „A jelen a múlt következménye”

A források évekig tartó fáradtságos tanulmányozásának és Karamzin kitartó munkájának eredményeképpen összeállt a befejezetlenül is monumentálisnak számító, 12 kötetes munka, *Az orosz állam története*, melynek első nyolc kötete 1818-ban látott napvilágot, míg az utolsót, a tizenkettediket már a történész halála után, 1829-ben adták ki. A könyv igazi „bestsellerré” vált: többször is kiadták, és még Karamzin életében több európai nyelvre is lefordították. Az európai hírű író európai hírű történésszé vált.

Karamzin azonban még dolgozószobájában sem tudott elzárkózni korának politikai viharaitól. Európát, akárcsak azelőtt, háborúk rázták meg, amelyek végében mindenki reménykedett az amiens-i béke megkötésekor. Az oroszok kitartóan belső reformokról beszéltek. Oroszország vonatkozásában a 18. századot a reformok századának nevezhetjük; ezek a reformok pedig az európaizáció szinonimáivá váltak. Péter halála nem jelentette művének végét, hiszen Oroszország még mindig oly mértékben különbözött Nyugat-Európától, hogy a felzárkózás mindegyre újabb és újabb változásokat követelt: ezért a Péter által elkezdett reformok sora változó intenzitással egészen II. Katalin haláláig, tehát éppen a 18. század végéig folytatódott, amikor is a folyamat fordulóponthoz ért. A külpolitika területén a császárnő megvalósította Péter elképzelését, mivel az országot a nemzetközi politika teljes jogú tagjává tette. Azonban a központi és helyi közigazgatás tökéletesítése, gazdasági és szociális reformok bevezetése olyan határhoz érkezett, amelyen nehéz volt túllépni két kulcsfontosságú probléma, az önkényuralom és – különösen – a jobbágykérdés problémájának megoldása nélkül.⁵⁷ Ezeket I. Sándor is megörökölte és a megoldásuk keresése, melyet gyakran meg-megszakítottak a háborúk, szinte egész uralkodását végigkísérte.

Ennek a tevékenységnek jellemző terméke az 1803-as, az úgynevezett szabadföldművelőkről szóló rendelet.⁵⁸ A jobbágykérdés megoldásakor a fokozatosság elvéhez tartván magukat, I. Sándor és öt körülvevő „fiatal barátai” elfogadtak egy „demonstratív” rendszabályt: kidolgozták az egyénekre, illetve csoportokra alkalmazott jobbágyfelszabadítás módszerét, amely a földjét és családját megváltani akaró jobbágy és földesura közötti közös megegyezésen alapult. A felszabadított jobbágyok meghatározott összegért „szabad földművelői” státust és földet is kaptak. Sándor nagy reményeket fűzött ehhez a reformhoz, és éves jelentéseket kapott a felszabadítottak számáról. A megváltandó földért fizetett összeg igen magas volt (átlagosan 400 rubel/fő); ez vonzónak tűnhetett a földesurak számára, ennek ellenére I. Sándor uralkodása alatt mindössze 47 153, 1858-ig pedig 151 895 ember szabadult fel.⁵⁹ Ez azt jelenti, hogy a parasztok többsége még állami segítséggel sem tudta

⁵⁶ Karamzin 1982. 159–160.; Afianyi, V. Ju.–Kozlov, V. P.: Ot zamisla k szozdanyiju „Isztorii goszudarsztva Rosszjizskogo”. In: Karamzin, N. M.: Isztorija goszudarsztva Rosszjizskogo. Tom I. Moszkva, 1989. 516–518.

⁵⁷ Erről lásd például: Kamenszkij, A. B.: Ot Petra I do Pavla I. Reformi v Rosszii 18 veka. Opit celosztneho analiza. Moszkva, 2001. 465–471. (a továbbiakban: Kamenszkij)

⁵⁸ A korszak eseményeiről magyarul lásd: Font M.–Krausz T.–Niederhauser E.–Szvák Gy.: Oroszország története. Második, javított kiadás. Budapest, 2001. 325–335.; Heller M.–Nyekrics A.: Orosz történelem. I. kötet. Heller M.: Az Orosz Birodalom története. Budapest, 1996. 402–444.; Köves E.: I. Sándor cár és reformjai. In: Valóság, 1988. 9. szám. 50–66.

⁵⁹ Kornijilov, A.: Kursz isztorii Rosszii XIX v. Cszasztj I. Izd. 2. Moszkva, 1918. 121.; Szergejeva, N. I.: Provegyenije v zszizny ukaza o szvobodnih hlebopasczah v nacsale XIX v. In: Isztorija SzSzsZR, 1968. 4. szám. 42–56.

előteremteni a megváltásához szükséges összeget, de legfőképpen az derült ki, hogy a nemesek szerették volna inkább fenntartani a régi helyzetet, mivel gazdaságilag nem voltak érdekeltek mezőgazdasági vállalkozásra való áttérésben.

A rendelet sorsa az új Oroszország fejlődésének legnagyobb ellentétét tárta fel: a „rég rendszer”, amely Nyugat- és Közép-Európában már súlyos válságba került, Oroszországban még messze nem merítette ki lehetőségeit. Az orosz reformerek tevékenységük során következetesen a „nyugati példához” igazodtak, azt gondolván, hogy ami a nyugat-európai országok számára a „mát” jelenti, az Oroszország számára a „holnap”. Azonban az ily módon kialakított reformelképzelések sokszor nem rendelkeztek szilárd alapokkal a belső gazdasági és szociális folyamatokban. Ezért a reformok kezdeményezői egyedül maradtak, nem tudtak semmilyen jelentős társadalmi mozgalomra támaszkodni, sőt olyan reformok megvalósítására törekedtek, melyek a társadalomból támogatás helyett inkább ellenállást váltottak ki. A reformtörekvések megvalósításához a legfelsőbb hatalom támogatására, de leginkább kezdeményezésére volt szükség: a kormányzat legtehetségesebb képviselői másoknál jobban látták az ország fejlődési perspektíváit, és a szükséges politikai erővel is rendelkeztek ahhoz, hogy megvalósítsák elgondolásaikat. Ezzel magyarázható az az érdekes jelenség, hogy a különböző reformkorszakokban a változásokat szorgalmazó uralkodók „liberálisabbnak” tűntek a társadalom többségénél, és idővel éles konfliktusba is kerültek azzal. Így volt ez Péter és Katalin korában és később, II. Sándor burzsoá reformjai idején, de hasonló helyzet alakult ki I. Sándor uralkodásának első felében is.

A tilsiti béke megkötése (1807) és a napóleoni háborúk újabb szakaszának lezárása után I. Sándor visszatért reformtevékenységéhez. Ebben az időben egy mindenre kiterjedő reform gondolata állt előtérben, melynek kidolgozásával M. M. Szperanszkijt bízták meg. Az alacsony származású csinovnyik tehetségének, tudásának és kivételes munkabírásának köszönhette karrierjét. 1809-re, mikor az állami reformokon kezdett el dolgozni, már jelentős törvényalkotói tapasztalatokkal rendelkezett, hiszen az ő irányítása alatt írták meg a finn alkotmányt, mely Finnország számára különleges helyzetet biztosított az Orosz Birodalmon belül. Jellemző, hogy Szperanszkij, akit kortársai abban az időben „mindenhatónak” kereszteltek el, csupán szerény államtitkári posztot töltött be, befolyása a cár személyes támogatásán alapult.

A már említett általános reformokkal kapcsolatban két rendeletet készítettek elő és vezettek be 1809-ben. Az elsőben minden olyan nem szolgáló személyt, aki udvari ranggal rendelkezett, két hónapon belül polgári vagy katonai szolgálat vállalására köteleztek. A második rendelet, amelyet az orosz csinovnyikok szakmai képzettségének megemelésére hoztak, kimondta, hogy a személyes, illetve örökletes nemességet adó 8. és 5. osztályú tisztségek betöltéséhez feltétel az egyetemi diploma vagy egy speciális vizsga letétele. Az érdekeltek körében nagy megdöbbenést és felháborodást kiváltó rendelet ötletét Szperanszkijnak tulajdonították, így a reformernek ellenséges környezetben kellett tovább folytatnia munkáját.

A 18. század 60-as éveiben Katalin *Utasításában* a következőt írta a Törvényhozó Gyűlésnek: „Oroszország európai állam”. Ez nem pusztán egyszerű deklaráció volt: Katalin arra mutatott rá, hogy Oroszország törvényeinek meg kell felelniük az európai tendenciáknak. Szperanszkijt ugyancsak ez a meggyőződés vezette. Véleménye szerint a kormányzás formája meg kell hogy feleljen a „korszellemnek”, a korszellemet viszont az európai eseményekben lehet tetten érni; ezek az események pedig jól láthatóan jelezték a „feudális kormányzásból a köztársaságiba” való fokozatos átmenetet. Oroszország kormánya szintén feudális, autokrata stádiumában van, „és kétségkívül egyenes úton halad a szabadság felé”. Szperanszkij az oroszországi helyzettel kapcsolatban „általános elégedetlenségről” írt, és arra a következtetésre jutott, hogy „a jelenlegi kormányzati rendszer többé már nem felel meg a társadalom szellemének, és eljött az idő, amikor a rendszert meg kell változtatni és a dol-

gok új rendjét kell létrehozni”.⁶⁰ Teljesen világos, hogy a közvélemény elégedetlenségét Sziperszkij tudatosan eltúlozta: Oroszország helyzetét a forradalom küszöbén álló Franciaország helyzetéhez hasonlította – ezzel gyakorolt nyomást Sziperszkij a cárra, emlékeztetvén arra, hogy a felülről bevezetett reformok „sok bajnak és kiontott vérnek” képesek elejét venni.

Sziperszkij terve két alapelvre épült: a „pozitív, szilárd törvények” bevezetésére és a hatalmi ágak szétválasztására. Véleménye szerint ennek a két elvnek a kombinációja lehetővé tenné, hogy ne csupán szóban, hanem ténylegesen is a törvények talajára helyezhesék az autokráciát. A tervezet a törvényhozó hatalmat egy új testületnek, az Állami Dumának adta át, amely választott képviselőkől állt volna, s amely minden év szeptemberében ült volna össze. A Duma jóváhagyása nélkül a birodalom egyetlen törvénye sem lépett volna törvényerőre. Sziperszkij elképzelése szerint a Duma nélkül a cár csak háború és béke kérdésében dönthetett, valamint kivételes helyzetekben, a „hon megmentésének” céljából intézkedhetett volna. Sziperszkij nem vonta kétségbe azt, hogy a legfelsőbb végrehajtó hatalom a cáré, ezért tervében az 1802-ben létrehozott minisztériumokat és a helyi vezetés szerveit közvetlen végrehajtó hatalom jogkörével ruházta fel, azonban a minisztériumok nem a cárnak, hanem a Dumának tartoztak volna felelősséggel. Végül a legmagasabb bírói testületnek, amely a helyi bíróságok rendszerére támaszkodott volna, a tervezet a megválasztott tagokból álló Szenátust tette meg, amelynek döntései véglegesek és nyilvánosak lettek volna.

Ebben a jól megtervezett államrendszerben sajátos szerep jutott a cári hatalomnak: megillette a törvényalkotás kezdeményezésének kizárólagos joga, amit Sziperszkij hagyományos érvekkel, a birodalom hatalmas méreteivel, a lakosság összetettségével és alacsony műveltségi szintjével indokolt. Ebben az elgondolásban különösen jól megfigyelhető az a törekvés, amely a réginek és az újnak, az elengedhetetlenül erős központi hatalomnak és a „nép szabad véleménynyilvánításának” összehangolására irányult. A cár és az Állami Duma együttműködése így a törvényalkotás alapvető előfeltételévé vált; míg az előbbi bevezetni, utóbbi kidolgozni nem tudta önkényesen a törvényeket. A cár kezdeményező munkájának megkönnyítésére létrejött még egy új tanácsadó testület, az Államtanács, amelynek tagjait a cár nevezte ki, s amely a törvénytervezeteket még azelőtt megvitatta, hogy azok a Duma elé kerültek volna. Ily módon az Államtanács mintegy közvetítővé vált a legfelsőbb hatalom és az új végrehajtó, törvényhozó és bírói testületek között. Azt, hogy a legelső végrehajtó hatalom a cár kezében összpontosul, Sziperszkij a cselekvés egységével magyarázta és úgy vélte, ez akár még a köztársaság rendszerével is összeegyeztethető. Azonban az államigazgatásnak ezen a területén is új elvet, a végrehajtó hatalomnak a közvélemény (az Állami Duma) előtti felelősség elvét vezette be. Minthogy ilyenfajta felelősséget nem vállalhatott az uralkodó – ezt a tervezet alkotója is jól látta –, a felelősség a miniszterekre hárult. A cár az ítélkezés területén rendelkezett a legkevesebb joggal, ahol hatalma csak az ítélkezési folyamatok felügyeletére terjedt ki.⁶¹

A reformok azonban nem csak az államigazgatási szférát érintették. Oroszország összlakosságát a tervezet három osztályra osztotta, melyek politikai és polgári jogaik tekintetében különböztek egymástól. A nemesek minden polgári jogon túl a személyes szolgálat alóli mentesség, valamint a föld- és jobbágyvásárlás kizárólagos jogával is rendelkeztek. Ezen kívül még politikai, vagyis az állami ügyek intézésében való részvételhez való joguk is volt. Az úgynevezett középosztály tagjai – a nemesi kiváltságokat kivéve – minden polgári és politikai jogot megkaptak. A politikai jogok előfeltétele minden esetben ingatlan vagyon birtoklása volt. A harmadik osztályra, az úgynevezett munkásnépre csak az általános pol-

⁶⁰ Sziperszkij, M. M.: *Projekt i zapiszki*. Moszkva–Leningrád, 1961. (a továbbiakban: Sziperszkij) 153–156., 163–164.

⁶¹ Sziperszkij 169., 201–204., 198–201., 216–218., 171–172., 172–174.

gári jogok (a törvény általi védelemhez, tulajdonszerzéshez, valamint a munka és a különböző szolgáltatások törvény általi vagy szerződésbeli szabályozásához való jog) terjedtek ki.⁶²

Jellemző, hogy a reformok megvalósítására való készülődés a lehető legnagyobb titokban folyt, a nemesség körébe csak nagyon pontatlan és sokszor eltúlzott pletykák szivárogtak be. Noha azt írta, hogy az ország felkészült a reformokra, Sziperanszkij valójában pontosan tisztában volt azzal, hogy a reformok megvalósítása igen nehéz lesz. Eppen ezért a „gyors fokozatosság” elvét választotta, de olyan akadályok lehetőségével is számolt, amelyek miatt „meg kell állni és a régi hatalmat és annak minden erejét meg kell tartani”.⁶³ 1810. január 1-jén tartották meg az Államtanács első ülését, és 1810–1811-ben befejezték a már korábban elkezdett minisztériumi reformot. Azonban az egész tervezetet nem sikerült megvalósítani, legfőképpen a cár álláspontjának megváltozása miatt. Teljesen érthető, hogy ilyen fontos intézkedések gondolata nem alakulhatott volna ki I. Sándor aktív részvétele és támogatása nélkül, sőt Sziperanszkij többször is írt a cár kezdeményező és a saját végrehajtó szerepéről. De a cár szembekerült a nemesek széleskörű ellenzékével, amely amúgy is elégedetlen volt a kormány kül- és pénzügyi politikájával és ellenségesen viselkedett magával Sziperanszkijjal szemben is. A cár olyan feljelentéseket kapott, melyekben kegyencét „forradalmi szabadkőművességgel”, francia kémekkel kialakított kapcsolatokkal, valamint a cárról való tiszteletlen kijelentésekkel vádolták.⁶⁴ 1812. március 17-én Sziperanszkijt felmentették minden tisztsége alól és száműzetésbe küldték. Közéledett az újabb háború Napóleon ellen, és a reformok időszertülneknek tűntek, de I. Sándor a háború befejezése után már soha többé nem tért vissza hozzájuk.

Karamzin *A régi és új Oroszországról* című tanulmányát a sándori-sziperanszkiji reformok egy befolyásos ellenzójének, a cár húgának, Jekatyerina Pavlovnának kérésére írta meg. Azonban ez nem azt jelenti, hogy a reformok kritikája meghatározta a történész nézeteit, annál is inkább, mivel az író még csak meg sem említi Sziperanszkij nevét, sőt éppen fordítva, a reformok értékelése szervesen következik az általános, az európai eseményekről és Oroszország Európában elfoglalt helyéről alkotott általános elképzeléseiből. A tanulmány első mondata is már erről tanúskodott: „A jelen a múlt következménye”.⁶⁵ I. Péter uralkodásától kezdve, az orosz társadalom tudatában sötét kép élt a Péter előtti, Moszkvai Ruszról; Péter reformjait úgy fogadták, mint a múlttal való teljes és tudatos szakítást, és éppen ezért az orosz történelem iránti érdeklődés, ahogy azt már említettük, igen csekély volt. A legfontosabb viszont az, hogy kevesen gondolták: az orosz „régiségek” tanulmányozása fontos tanulságokkal szolgálhat a jelenkori fejlődésre vonatkozóan. Az is újdonságnak tekinthető, hogy Karamzin a Moszkvai Rusz történetét az európai fejlődés keretein belül értelmezte. Már sok évvel korábban megírta, hogy az oroszoknak is „megvolt a Nagy Károlyuk: Vlagyimir – XI. Lajosuk: Iván cár – saját Cromwell-jük: Godunov”,⁶⁶ igaz, akkor még azt szerette volna bizonyítani, hogy az orosz történelem nem kevésbé érdekes bármely más ország történelménél. Most már a történész jóval lényegesebb hasonlóságot látott: a Kijevi állam, a részfejedelemségi rendszer és a III. Iván alatti Moszkvai Rusz kialakulásának jelenségét a barbár államok, a feudális dezintegráció és a nyugat-európai „új államok” megjelenésével analóg jelenségekként írja le. Ez az elméletileg vitatható koncepció a maga idejében nagyon gyümölcsözőnek bizonyult: megvalósította az orosz történelem „európaizációját”, még egyszer megmutatta, hogy Karamzin nem mondott le véglegesen

⁶² Sziperanszkij 2178–189.

⁶³ Sziperanszkij 233.

⁶⁴ Mironyenko, Sz. V.: Szamogyerzsavije i reformi. Polityicseszkaja borba v rosszii v nacsale XIX veka. Moszkva, 1989. 29., 32.; Fjodorov, V. A.: M. M. Sziperanszkij i A. A. Arakcsjev. Moszkva, 1997. 111–126.

⁶⁵ Karamzin szövegét a jelen számban publikált magyar fordítás szerint idézem.

⁶⁶ Karamzin 1984. 253.

arról a gondolatról, miszerint Nyugat-Európa és Oroszország sorsa közös, és nem utolsósorban, napirendre tűzött egy fontos szakmai kérdést, amely a mai napig élénk vitát vált ki a politikai elemzők, kulturoológusok és a történészek köreiben.

Karamzin teljes mértékben felülvizsgálta a Moszkvai Ruszról alkotott negatív képet, melyet az orosz „nyugatosok” első nemzedéke rajzolt meg. Ennek a periódusnak (és nem a péterinek) legfontosabb tétét abban látta, hogy „bölc” autokráciával létrehozták az erős államiságot, melyről úgy vélte, hogy az az orosz történelem mozgatóereje, s amely nélkül I. Péter nem tudta volna megvalósítani reformjait. Egyértelműen felismerve, „hogy Európa a XIII. századtól a XVII. századig messze megelőzött bennünket a polgári műveltségben”, és hogy az Európához való közeledés elkerülhetetlen volt, a történész arra mutatott rá, hogy ez a közeledés már az első Romanovok alatt megkezdődött. Érdekes, hogy Karamzin világosan felvet még egy, az orosz történelem számára alapvető jelentőségű problémát, a Moszkvai Rusz több civilizáció között elfoglalt helyének problémáját; megállapítja, hogy „ázsiai és európai cárságok között felemelkedvén, polgári berendezkedésben a világ e két részének vonásait egyaránt megőrizte: keveréket alkotott az ősi keleti szokásokból, melyeket a szlávok magukkal hoztak Európába, és amelyeket hosszú kapcsolatunk a mongolokkal, úgymond, felújított; bizánci vonásokból, melyeket Oroszország a kereszténységgel együtt vett át; és bizonyos germán sajátosságokból, amelyeket a varégek közvetítettek”. Ebben az értelemben az Európához való közeledésnek már megvoltak az előfeltételei és a moszkvai periódusban ez a közeledés „fokozatosan, csendben, alig észrevehetően ment végbe, természetes fejlődésként, kitérések és erőszak nélkül”.

A Moszkvai Ruszról alkotott véleménye Karamzint törvényszerűen I. Péter tevékenységének ártértékeléséhez vezette: ezt alapvetően fontos tudnunk ahhoz, hogy megértsük a történész egész koncepcióját. Oroszországban a 18. században virágzott a reformer cár kultusza, már nem is reformokról, hanem egyenesen a teremtés aktusáról beszéltek. Péter egy közeli munkatársa, F. Prokopovics írta a cárról, hogy ő „szülte”, „feltámasztotta poraiból” Oroszországot. Ezzel párhuzamosan kezdődött el Péter „mitologizálása”, amely Erzsébet és II. Katalin korában is folytatódott. Mint ismeretes, a 18. században észrevehetően továbbhaladt az orosz uralkodók szakralizációjának folyamata. F. Prokopovics a cári hatalomról szóló orosz tanításokat a társadalmi szerződés teóriájával összekapcsolva elméletileg alapozta meg Péter totális hatalmát, amely kiterjedt az élet minden területére, egészen a vallásig és a mindennapi életig. Éppen ez az abszolút hatalom tette lehetővé I. Péter számára, hogy bevezesse a tudatlan Oroszországot az európai műveltség világába.⁶⁷

Azonban II. Katalin uralkodása alatt jelentek meg az első kritikai megjegyzések is, amelyeket a „haza atyjának” címeztek.⁶⁸ Scserbatov herceg, a kortársak előtt is titkolózva, egész tanulmányt írt „a hithez való őszinte ragaszkodás megszűnéséről” és a példátlan erkölcsi romlásról, amely Oroszország europaizációjának eredményeképpen megjelent. De még érdekesebbek voltak azok a kísérletek, amelyek Pétert a legújabb nyugati politikai elméletek nézőpontjából vizsgálták. Ebben az időben mérvadónak számított Montesquieu nézete, aki több okból is zsarnokságnak nevezte Péter rendszerét. Ezt a nézetet Montesquieu tanítványa, II. Katalin is osztotta. Mint igazságos törvényhozó arra törekedett, hogy felülmúlja elődjét, akit elsősorban elavult vezetői módszerei miatt tekintett zsarnoknak. Katalin véleménye szerint „törvényei, legfőképpen büntető törvénykönyve, alapjában véve

⁶⁷ Prokopovics, F. Szocsinyenyija. Moszkva–Leningrád, 1961. 126., 135.; Riasanovsky, N. V.: The Image of Peter the Great in Russian History and Thought. New York, Oxford, 1985. (a továbbiakban: Riasanovsky) 12–17.; Zsivov, V. M. – Uszpenszkij, B. A.: Car i bog. Szemiozycieszkije aszpekti szakralizacii monarha v Rosszii. In: Uszpenszkij, B. A.: Izbrannije trudi. Tom I. Moszkva, 1994. 151–174.; Zsivov, V. M.: Jazik i kultura v Rosszii 18 veka. Moszkva, 1996. 69–70.

⁶⁸ Részletesebben ldásd: Szvák Gy.: IV. Iván és I. Péter utóélete. Budapest, 2001. 167–173.

régiek és maradiak voltak ... és neki nem sikerült modernebbé és humánusabbá tenni azokat. Lényegében a büntetéseket helyezte előtérbe: inkább félelmet keltve, mint alattvalói iránti szeretettel és bizalommal kormányzott”.⁶⁹

Valószínűleg így gondolták a kor európai műveltségű nemesei is: a cárnő jó barátnője, Daskova hercegnő is hasonló gondolatokat fejtett ki Kaunitz osztrák kancellárral való beszélgetésében. Nem tagadva zsenialitását, Pétert zsarnoknak nevezte, akit „tudatlansága megakadályozott abban, hogy belássa: néhány erőszakkal bevezetett reformja idővel békés úton más nemzetek példájára a velük való csere, kereskedelem és egyéb érintkezések során is meghonosodott volna. Ha nem állította volna a külföldieket annyival az oroszok fölé, akkor őseink sajátos, felbecsülhetetlen értékű jellemvonásait sem irtotta volna ki. (...) Valamennyi kormányzási forma közül a legdespotikusabbat, a katonait vezette be. Pétervár megalapítójának dicsőségével kérkedve a legönkényesebb módszerekkel siettetta a város építését. Több ezer munkás lelte halálát a mocsárban”. (Érdekes, hogy II. Katalin is írt az emberi és anyagi áldozatokról, amelyeket Pétervár építése során hoztak, de ezek az áldozatok, véleménye szerint azzal igazolhatók, hogy „Pétervár 40 év leforgása alatt több pénzt hozott a birodalomnak, és jobban kiterjesztette iparát, mint Moszkva tette 500 év alatt”).⁷⁰ Azokról a hibákról, amelyekről Daskova beszélt, Karamzin is írt, de míg az első ezek okát a cár sajátos jellemében látta, addig az utóbbi ezt a kérdést elméleti oldaláról közelítette meg. Nem mondhatjuk, hogy Péter megítélésekor Karamzin teljesen eredeti lett volna. Azonban, először is, Karamzinnál megtalálhatjuk a péteri reformok kritikájával kapcsolatos történelmi érvek legteljesebb összeállítását, másodsorban pedig, ezek az érvek Karamzinnál egy történelmi koncepcióvá állnak össze.

Meg kell jegyeznünk, hogy Karamzin I. Péterről vallott nézetei is jelentős mértékben megváltoztak. Először is, az Oroszországban kialakult hagyományhoz hűen és a külföldiek véleményével vitázva Pétert olyan uralkodónak nevezi, „akihez sehol sem volt még hasonló”. Érdekes, hogy az első orosz császárt pontosan az utánzás vádjától védi, amit később ő maga is Péter szemére vet: „A külföldiek eszesebbek voltak az oroszoknál: ezért voltunk kénytelenek átvenni, tanulni tőlük, felhasználni a tapasztalataikat. (...) Mely nemzet nem vett át semmit, és nem szükséges-e *egyenlővé* válni ahhoz, hogy *megelőzzük*?” (N. M. Karamzin kiemelése – F. Sz.). Karamzint nem zavarja az orosz szokások erőszakos megváltoztatása sem: „Uralkodónk háborút hirdetett régies szokásaink ellen, először is azért, mert azok durvák és századukhoz méltatlanok voltak; másodsor pedig azért, mert megakadályozták más, még fontosabb és hasznosabb külföldi újdonságok bevezetését. Mondhatjuk, le kellett törni a régi orosz makacsságot, hogy hajlékonyá váljunk, hogy képesek legyünk a tanulásra és az átvételre. (...) Az orosz karakter megváltozásáról, az orosz morális fizionómia elvesztéséről szóló valamennyi sirám nem más, mint vicc, vagy csupán az alapos megfontolás hiányából ered”. Ehhez hasonló véleményt írt Karamzin 1789 júniusában, amikor egy I. Pétert dicsőítő beszéd megírásához készülődött.⁷¹ Tehát I. Péterhez való viszonyulása valamikor a 19. század első évtizedében változott meg. Ezen változás okairól csak feltételezéseink vannak. Például létezik egy olyan feltevés, amely szerint Karamzinja nagy hatást gyakorolt Scserbatov már említett munkája, *Az erkölcsök romlásáról Oroszországban*.⁷² De fontos megjegyezni, hogy Karamzin semmiképpen sem mondott le előző állás-

⁶⁹ „O povrezgjenii nraov v Rosszii” knyazja Scserbatova i „Putyesesztvije” A. Ragyiscseva. Faksimilnoje izdanyije. Moszkva, 1983.; Riasanovsky 36.

⁷⁰ Daskova, Je. R. Zapiszki. Pizma szesztjor M. I K. Vilmot iz Rosszii. Moszkva, 1987. 138. (Magyar szöveg Szvák Gy. fordítása alapján.); Zapiszki imperatrici Jekatyerini II. Moszkva, 1989. 653.

⁷¹ Karamzin 1984. 253–254.; Karamzin 1982. 159.

⁷² Mojszejeva, G. N.: M. M. Scserbatov i N. M. Karamzin. (Zapiszka „O povrezgjenii nraov v Rosszii”) In: 18 vek. Szbornyik 14. Russzkaja lityeratura 18 – nacsala XIX veka v obszesztvenno-kulturnom kontyeksztje. Leningrád, 1983. 87.

pontjáról, mely szerint Péter „nagy államférfi”, aki hasznos és megfordíthatatlan változásokat vezetett be Oroszországban. Az a sokak által képviselt állítás, amely szerint Karamzin „nem szerette” Pétert, téves. Péterről alkotott képe alapján véve nem változott meg, ezt a képet azonban tanulmányában kiegészíti „ragyogó uralkodása ártalmas oldalának” leírásával, amelyet korábban ritkán említettek. Ezt a leírást nemcsak Scserbatov ihlette, hanem Karamzin saját, az orosz történelemről alkotott gondolatai, és a francia forradalom tanulságainak átgondolása is.

Péter legnagyobb hibáját Karamzin abban látta, hogy „nem akarta belátni az igazságot, hogy a nép szelleme alkotja az államok erkölcsi nagyságát, amely csakúgy, mint a fizikai nagyság, szükséges szilárdságukhoz”. Úgy tűnhet, hogy Scserbatov és Daskova is ugyanezt hangoztatták, de Karamzinnál a szokások erőszakos megváltoztatásának motívuma koncepcionális jelentőségű. Az oroszországi „bölcshatalom” híveként Karamzin, a politikai filozófia európai hagyományait követve, megpróbálja megkülönböztetni ezt az autokráciát a despotizmustól. Nem tud, mint Edmund Burke, valamiféle meglévő és betartandó „ősi alkotmányra” hivatkozni, amely Oroszországban nem létezett. Véleménye szerint azonban az autokrata uralkodó hatalmának korlátait éppen a nép szokásai és hagyományai határozzák meg, amelyek törvénnyel való megváltoztatása, ahogy írja, „erőszak, amely még az autokrata uralkodó kezéből is törvénytelen”.

Bizonyos, hogy a „nép szellemének” fogalmát, azonos jelentésben, Montesquieu-től vette át. Montesquieu kifejti, hogy „az embereket többféle dolog kormányozza: az éghajlat, a vallás, a törvények, a kormányzati elvek, a múlt példái, az erkölcsök, a szokások, és mindezekből egy bizonyos általános szellem alakul ki”. A törvényhozónak alkalmazkodnia kell a „nemzet szelleméhez”. „Ha valaki az erkölcsöket és a szokásokat meg akarja változtatni, azt nem szabad törvények útján tennie: ez túlságosan zsarnoki eljárásnak tekintenék”. Az ilyen zsarnoki eljárásra hozza fel példának Péternek a szakállról és a ruházatról szóló törvényhatározatait.⁷³ Nyilvánvaló, hogy Karamzin Montesquieu hatására vonja kétségbe az uralkodó jogát a népi élet megreformálására (ezt a jogot Feofan Prokopovics nyilvánított ki), továbbá hivatkozik a társadalmi szerződésre (Karamzinnál: „eredeti szövetség”, mely a népet és az uralkodót köti össze). Ily módon a történész, Montesquieu nyomán kifejti, hogy az autokráciának két kritériuma van: a törvények betartása és a népi hagyományok érintetlenül hagyása. Ezen kritériumok figyelmen kívül hagyása az autokráciát zsarnokságba fordítja át. Később, tanulmánya végén még egy szabályra figyelmeztet, melyet a francia gondolkodó fogalmazott meg: „Ha nincs egyeduralkodó, nincs nemesség; ha nincs nemesség, nincs egyeduralkodó. Akkor azonban van egy zsarnok”.⁷⁴ Karamzin azt javasolja I. Sándornak, hogy erősítse meg a nemességet és támogassa annak a társadalmon belül elfoglalt kiváltságos helyzetét, hiszen a cárnak nincs semmilyen más támasza a kormányzásban és a rendfenntartásban. Azonban a péteri reformok eredményeképpen „a felsőbb rétegek elváltak az alsóktól, és az orosz földműves, polgár, kereskedő az orosz nemsekben németeket látott, ami megrontotta a társadalmi rendek testvéri, össznépi egyetértését”. Karamzin helyesen fogalmazta meg a 18–19. század orosz társadalmi fejlődésének egyik legfőbb problémáját, amelyet ma a tudósok „szociokulturális szakadásnak” neveznek, és amely abban állt, hogy az orosz társadalom legmagasabb rétege nemcsak vagyoni helyzetében, hanem sajátos szociális és politikai kiváltságaiban, továbbá szokásaiban, ruházatában, nyelvében, a hazai hagyományokhoz való viszonyában stb. is különbözött a többi rétegtől. Karamzin mindezt Pétert teszi felelőssé, aki átlépte az „eredeti szövetség” határait, amely még az autokrata hatalmat is korlátozza.

⁷³ Montesquieu: A törvények szelleméről. Budapest, 2000. (a továbbiakban: Montesquieu) 449–450., 455.

⁷⁴ Montesquieu 65.

Az egyháznak az állam alá rendelése, amelyet az europaizáció egyik legnagyobb eredményének tekintettek, sokáig olyan intézkedésnek tűnt, amely szükséges volt az állam érdekében. Karamzin volt az első, aki ennek a rendszabálynak a feltétlen hasznában kételkedett, azt állítván, hogy a pravoszláv egyház soha nem fenyegette a cári hatalmat. Ugyanakkor az egyház önállóságával együtt elveszítette a népre gyakorolt befolyásának jelentős részét, Oroszország pravoszláv lakosságát megfosztották attól az intézménytől, amely erősítette benne a hitet és az erkölcsi tartást, az állam pedig eldobta magától még egy támaszt, amely a nagy megpróbáltatások idején segítette a nép mozgósításában. Karamzin más megoldást javasolt: „Az egyházi hatalomnak a polgári hatalommal szoros szövetségben kell fellépnie, de azon kívül eső, külön tevékenységi körrel kell rendelkeznie”. Azonban az orosz kormányzat sohasem tudta ezt az eszményt megközelíteni.

A nagy cár nyíltan szakított a népi hagyománnyal abban is, hogy minden tisztségnek és rangnak idegen elnevezést adott. Ez értelmetlen apróságnak tűnhet, azonban Karamzin veszélyes jelenséget lát mögötte: „Az oroszok számára az utánzás lett a dicsőség és az érték”. Meg kell jegyeznünk, hogy ebben az esetben az utánzásról mint a kultúra tartós és lényegi fejlődési elvéről van szó. Magát az utánzás jelenségét Karamzin teljes mértékben normálisnak, sőt elkerülhetetlennek véli: „... akárcsak az ember, a nép is az utánzással kezd; de idővel mindenkinek *önmagává* kell válnia, hogy elmondhassa: »Erkölcsei lényként létezem!« ... Jó és kell is tanulni; de jaj annak az embernek, annak a népnek, amely örök tanuló marad!” (N. M. Karamzin kiemelése – Sz. F.). Érdekes, hogy később ezt a gondolatot a legkülönbözőbb irányzatokhoz tartozó gondolkodók folytatják és fejlesztik majd tovább. A szlavofil K. Sz. Akszakov azt írta, hogy „még a leghasznosabb dolgok, még ha Péter előtt vették is át, feltétlenül szolgálai utánzássá váltak, nem pedig szabad átvétellé. Ehhez járult hozzá még egy körülmény: nevezetesen az erőszak, mely Péter tevékenységének szerves része volt. Ez az erőszak pedig mindent megváltoztatott; amit addig szabad és természetes módon csináltak, azt immár kényszer alatt és erőszak hatására tettek. Ezért Péter reformtevékenysége határozottan *fordulat, forradalom*, és ebben áll munkájának sajátossága és történelmi jelentősége” (K. Sz. Akszakov kiemelése – F. Sz.). A nyugatos Csaadajev az orosz fejlődés sajátosságát abban látta, hogy hiányzott a múlt és a jelen közötti bárminemű kapcsolat: „Ez természetes következménye csupa átvételből és utánzásból álló kultúránknak. Nálunk nincs belső fejlődés, természetes haladás; az új eszmék elsöprik a régieket, mert nem következnek belőlük és ki tudja, honnan pottyannak”.⁷⁵ Ily módon Karamzin a legfontosabb problémára tapintott rá, amely ráadásul nála a nemzeti és az egyetemes viszonyának kérdésével is összekapcsolódott. Bár korábban, mint láthattuk, biztos volt abban, hogy „minden, ami *népi*, semmi az *emberihez* képest”, most ezzel ellentétes álláspontra helyezkedett: „Világpolgárok lettünk, de bizonyos esetekben megszűntünk Oroszország polgárai lenni. Péter hibájából”. Könnyű meggyőződni arról, hogy ez nem más, mint Rousseau azon gondolatának visszhangja, mely szerint Péter azzal kezdte, hogy németeket és angolokat alkotott, noha azzal kellett volna kezdenie, hogy oroszokat hoz létre.

Már volt szó arról, hogy Akszakov egybekapcsolta az utánzást, a sajátról való lemondást és a reformok erőszakos megvalósítását; ebben is Karamzin nyomdokaiba lépett. A reformok bevezetésekor alkalmazott erőszakot mindketten Péter különös személyiségével, vagy a sötét múlt híveinek konok ellenállásával magyarázták és magyarázzák. Karamzin számára ez az erőszakosság a „eredeti szövetség” felbontásának egyenes következménye volt. Hangsúlyozza, hogy Péter nem volt ellensége az „elme szabadságának”, de amennyiben a nép védte szokásait, „kénytelen volt az autokrácia minden szörnységét igénybe venni, hogy megfékezze saját, egyébiránt oly hűséges alattvalóit.” Ebből a szempontból Pé-

⁷⁵ Karamzin 1984a. 229–230.; Akszakov, K. Sz.: *Polnoje szobranije szocsinyenij. Tom I. Szocsinyenija isztoriczeszkije*. Moszkva, 1989. 46–47.; Csaadajev, P. Ja.: *Filozófiai levelek egy hölgyhöz*. Egy örült magamensége. Budapest, 1981. 19.

tervár felépítése Karamzinnál Péter egész tevékenységének szimbólumává válik. Pétervár-ral, amelyet „könnyeken és holttesteken alapítottak”, Péter a természethez intézett ki-hívást. Karamzin a szociális törvények megsértését a természet törvényeinek megsértésével hasonlította össze, amely szintén sok áldozatot szedett. Nem véletlen, hogy Karamzin ér-tékelése a péteri reformokról ezzel a később Puskin-t is megihlető frázissal végződik: „Az ember nem győzheti le a természetet!”. Ez, a természet és társadalom közötti szoros kap-csolatról szóló gondolat a történész szilárd meggyőződését fejezte ki. „A köztársaság által biztosított szabadság és függetlenség – ahogy azt korábban, Napóleon svájci politikájáról írta – pontosan úgy Svájc-hoz tartozik, mint annak gránit hegyei és havas csúcsai; az ember nem rombolhatja le a természet művét, és Bonaparte megerősítette a Tell Vilmos-i utódokban azt az akaratot, hogy maguk irányítsák sorsukat, mindenféle idegen befolyás nélkül”.⁷⁶

Ebből az általános koncepcióból kiindulva értékeli Karamzin Péter örökösének mun-káját, legrésztelenebben pedig I. Sándor uralkodását elemzi. Ennek az elemzésnek a kap-csán az olvasót megdöbbeníti, mennyire élesen elutasítja I. Sándor politikájának minden aspektusát. A történész teljes mértékben osztotta az orosz külpolitika nagyszámú kritiku-sainak véleményét, miszerint a Napóleon-hoz való közeledés semmi hasznot nem hoz Oroszország számára, mivel Napóleon Oroszország „természetes” ellensége, és a vele való jövőbeni összetűzés nagyon is valószínű. Ma már tudjuk, hogy Sziperanszkij is biztos volt az új háború közelségében, és az erre való felkészüléshez megfelelő diplomáciai és hadi in-tézkedéseket javasolt.⁷⁷ Azonban azokban az időkben, amikor mindenki világosan látta a Sziperanszkij-féle tervezet és napóleoni törvények közötti hasonlóságot, úgy vélekedtek – és ezt a véleményt Karamzin is osztotta –, hogy a belső reformok bevezetése a franciák utánzásának újabb szakaszát jelentené.

Lotman nem volt igazságos Sziperanszkijjal szemben, amikor tervezetét természetlennek nevezte, Sziperanszkij-ról pedig azt állította, hogy megpróbált „mindent úgy megváltoz-tatni, hogy közben ne változzon semmi”. És Karamzinnal szemben sem volt igazságos, amikor feltételezte, hogy a készülő reformokat éppen nyilvánvaló ürességükért és haszna-vehetetlenségükért bírálta.⁷⁸ Ellenkezőleg, Sziperanszkij terve sokban megváltoztathatta volna Oroszország államszerkezetét, meglehet, hogy nem azonnal, de az idő múlásával fel-tétlenül. Pontosan ettől tartott Karamzin is, aki azért volt bizalmatlan a reformokkal szemben, mert az ősi hagyományokat többre értékelte, mint az újonnan kigondolt törvé-nyeket. „Veszélyes hozzányúlni az ősi állami építményekhez – ismétli meg számunkra már ismert gondolatát – Oroszország már 1000 éve létezik, és nem úgy, mintha egy vad horda lenne, hanem hatalmas államként; ennek ellenére állandóan új intézkedésekről, új törvé-nyekről beszélnek, mintha nem is olyan rég jöttünk volna ki Amerika sötét erdeiből! Több megőrző, mint alkotó bölcsességet követelünk”.⁷⁹ A legfontosabb orosz tradíciókhoz az au-tokráciát és a jobbágyrendszert sorolja. Véleménye szerint az első hasznos, a második ká-ros Oroszország számára, de mindkettő létezik – és megváltoztatásukat nem tanácsolja. A jobbágyrendszerről beszélve Karamzin részletes történelmi áttekintést ad ezen intézmény kialakulásáról, és megpróbálja megmutatni, hogy a jobbágyok elszett felszabadítása az állam stabilitását veszélyeztetné. A történész egyáltalán nem titkolja el, hogy az állam ér-deke, „az állam belső egysége” fontosabb, mint az uralkodó szándéka: „jót tenni a rendek-kel és személyekkel”. „Nem tudom – írja –, jól tette-e Godunov, hogy elvette a parasztok

⁷⁶ Karamzin 1984a. 213.

⁷⁷ Fjodorov 77–78. Lotman téved, amikor azt állítja, hogy Sziperanszkij tartós békében bízott. Lásd: Lotman, Ju. M.: „O drevnyej i novoj Rosszii v jejo polityicseszkom i grazsdanszkom otno-senyijah” Karamzina – pamjatnyik russzkaj publicisztiki nacsala XIX veka. In: Lityeraturnaja ucso-ba, 1988. 4. szám. (a továbbiakban: Lotman 1988) 89.

⁷⁸ Lotman 1988. 90.

⁷⁹ Karamzin, N. M.: Zapiszka o drevnyej i novoj Rosszii. Szankt-Petyerburg, 1914. 68.

szabadságát (...), de tudom, hogy most nem lenne helyén való visszaadni nekik. Akkor szabad ember életéhez voltak szokva, most pedig a rab élethez. Azt hiszem, hogy az állam létének szilárdsága érdekében veszélytelenebb rabná tenni az embereket, mint nem jókor adni nekik a szabadságot, amelyre erkölcsi megújulással kell felkészíteni az embert ...” Kétségtelen, hogy Karamzin számos olyan valódi problémára mutatott rá, amely a jobbágyfelszabadítással függött össze: a földkérdésre, annak a veszélyére, hogy a felszabadított jobbágyok az állami bürokrácia hatalmába kerülnek stb.; ezek a problémák később sem vesztik el jelentőségüket. Azt azonban Karamzin nem vette figyelembe, hogy a szabad földművelőkről szóló 1803-as rendelet már megalkotta azokat az alapvető elveket – például a föld megváltása, melyhez állami segítség vehető igénybe –, amelyeket fel is használnak majd – igaz, sokkal később, 1861-ben – a jobbágyrendszer eltörlésekor.

Végül pedig figyelmet érdemlő Karamzinnak azon elképzelése, amely szerint Oroszországban minden áron meg kell őrizni az autokráciát. Amint már említettük, a kormányzás ideális módjának egész életében a köztársaságot tartotta. „Lélekben köztársasági vagyok és köztársaságiként is fogok meghalni” – írta egy 1820-as levelében.⁸⁰ Azonban a köztársasági államforma távoli eszmény maradt a számára, amelyre törekedni kell, de a valóságban nehezen elérhető. Montesquieu nyomdokaiban haladva úgy gondolta, hogy ez az államforma olyan polgárokat követel meg, akik olyan szilárd erkölcsiséggel és magas műveltséggel rendelkeznek, amelyek nem szükségesek egy monarchiában. Robespierre-hez kapcsolódik a példa arra, hogy a köztársasági erkölcsöket többre értékelte a konkrét politikai szerepnél. Karamzin kortársa, N. Turgenyev így emlékszik vissza: „Áhítattal tekintett Robespierre-re. Barátai azt beszélték, hogy a néptribun halálhírére hallva Karamzin könnyekre fakadt; öregségében is tisztelettel beszélt róla, csodálkozott önzetlenségén, komolyságán és jellemének szilárdságán, sőt szerény otthoni körülményein – mely Karamzin szavai szerint azon évszázad embereinek életvitelével állt ellentétben”. Amikor Karamzin a szabadságról ír, akkor ez alatt általában nem a politikai, hanem az egyén belső szabadságát érti, amely nem feltétlenül függ össze a kormányzás formájával: „... a szabadságot nem az uralkodó vagy a parlament, hanem Isten segítségével mindenki önmagának adja meg. A szabadságot szívünkben kell kivívni lelkiismeretünk nyugalmaival és azzal, hogy bízunk a gondviselésben!”⁸¹

Következésképpen a szabadság és a függetlenség a monarchiában is lehetséges. Egyik barátjának szellemes megjegyzése szerint a történezs „valóban szívében köztársasági, értelmével viszont monarchista volt”.⁸² A történelem tanulmányozása arról győzte meg, hogy Oroszország számára az autokrácia az optimális kormányzati forma. Hiszen mély gyökerei vannak, és éppen az autokrácia „alapozta meg és támasztotta fel Oroszországot; államrendjének megváltoztatásától elveszett, és el kell vesznie, mivel oly sok és különböző részből áll, melyek mindegyike sajátos polgári előnyökkel bír. A korlátlan egyeduralmon kívül mi tudná ezt a hatalmas testet egységes működésre készíteni?” Azonban Karamzin számára, amint már említettük, az autokrácia nem volt azonos a zsarnoksággal. Az uralkodó korlátlan hatalmának törvényességgel, a műveltség terjesztésével és a közvélemény szabadságával kell összekapcsolódnia. Nem véletlen, hogy miközben elveti a legfelsőbb hatalom korlátozását, iskolák megnyitását és a szegény diákok anyagi támogatását követeli. Ez a „liberális autokrácia” karamzini elmélete, melynek alapvető vonásait később a szlavofilek is átveszik. „Sem alkotmányt, sem képviselőt nem követelek – írja Karamzin élete végén –, de köztársasági meggyőződésű maradok úgy, hogy közben az orosz cár hű alattvalója vagyok: ez ellentmondás, de csak látszólagos.”⁸³

⁸⁰ Kiszljagina 148.

⁸¹ Turgenyev, N.: *Rosszija i russzkije*. Moszkva, 1915. 342.; Karamzin 1982. 161.

⁸² Kiszljagina 152.

⁸³ Lotman 1987. 304.

Bármily különös, Karamzin nézetei nem álltak annyira távol Szperanszkijétől, ahogy ezt ma sokan gondolják. Szperanszkij, akárcsak Karamzin, az ember morális szabadságát értékelte a legtöbbre; ő is elengedhetetlennek tartotta az autokráciát Oroszország fejlődésének szempontjából, az általa kigondolt Állami Dumát pedig a Karamzin által szintén fontosnak tartott társadalmi véleménynyilvánítás szerveként is felfoghatjuk. Szperanszkij sem tagadta, hogy a törvényeknek meg kell felelniük a lakosság műveltségi szintjének. Sándor hajdani bizalmasa természetesen tudott arról, hogy Karamzin nem ért egyet tervezetével, ebben azonban csupán félreértést látott. „Bírálhat engem Karamzin, amennyit csak akar – írta 1818-ban –, én továbbra is dicsérem *Történelmét*. A különbség kettőnk között az, hogy ő engem nem ismerve bírál, én viszont úgy dicsérem, hogy ismerem őt”.⁸⁴ A különbség ezen kívül természetesen abban is állt, hogy Szperanszkij, aki nem teoretikus, hanem hivatásos jogász volt, a jog nyelvén próbálta meg kifejtetni nézeteit; ezért dolgozta ki alkotmánytervezetét, amely a 19. századi Oroszországban igen veszélyesnek bizonyult. Ebből ered a két férfi konfliktusa, akik, bár nézeteik hasonlóak voltak, különböző nyelvet beszéltek.

Másfelől időnként Karamzint is igen durva kritikák érték, leginkább a liberális fiatalság részéről, amely az 1820-as években titkos társaságokat hozott létre, hogy megváltoztassa Oroszország fennálló államrendszerét. Néhány hónappal halála előtt Karamzin szemtanúja lesz a dekabristák felkelésének, amelyben sok bírálója is részt vesz. A forradalom elvi ellenzője, Karamzin a dekabristák fellépésében – meggyőződése ellenére – mégis történelmi törvényszerűséget látott: „Ezeknek a fiatal embereknek az eltévelyedése és bűne századunk eltévelyedése és bűne”.⁸⁵ A kortársak visszaemlékezései szerint ezeket a szavakat az új uralkodóhoz, I. Miklósához intézte, a felkelők büntetésének mérséklését kérve. Miklós harminc évig fennálló konzervatív rendszere, ahogy sokan gondolták és gondolják ma is, valószínűleg teljesen megfelelt volna Karamzin ízlésének. Ez a vélemény komoly kételyeket támaszt, azonban soha nem fogjuk megtudni, hogyan értékelte volna Karamzin az új cár tevékenységét. Karamzin, az író, történész és az orosz politikai gondolkodás egyik legelső képviselője 1826. május 22-én, Pétervárott halt meg. Halálát a decemberi események által előidézett erős megrázkódtatás és a felkelés helyszínén szerzett erős megfázás is sietteték.

FILIPPOV, SZERGEJ

A history of political thinking in Russia. Karamzin on ancient and modern Russia

N. M. Karamzin's essay on ancient and modern Russia is one of the very first and significant products of Russian political philosophy. N. M. Karamzin's intellectual stance evolved in the atmosphere of the profound changes that started under the reign of Peter the Great. His versatile activity fostered the thorough and conscious adoption of western culture in Russia as well as the making of the new Russian culture, whose peculiarity lay in the unification of the old Russian traditions and the impulses of western-bred modernization. Following his apprentice years and a brief military service, Karamzin joined Moscow's Free Masonic Lodge led by notable writer, journalist and publisher, N. I. Novikov.

⁸⁴ Raeff, M.: Michael Speransky: Statesman of Imperial Russia. 1772–1839. The Hague: Nijhoff, 1957. 216–221.; Tomszinov, V. A.: Szvetyilo russzkoj bürokratyii. Isztoricseszkiy portret M. M. Szperanszkogo. Moszkva, 1991. 170.

⁸⁵ Ejdelman, N. Ja.: Poszlednyij letopiszec. Moszkva, 1983. 140.

The four years he spent in Moscow was also a time of reading and intensive studying of West European literature. This was when the foundations of Karamzin's literary style and taste evolved. By 1788, young writer Karamzin gradually distanced himself away from Free Masonry, and on 18th May 1789 he set off on his thirteen-month-long tour abroad, which made a decisive impact on his intellectual development. There is little official data available concerning this tour, the main source for researchers being a book entitled *Letters of a Russian Traveller, 1789–90*, which earned fame for Karamzin. In the *Letters* he draws the figure of an 'awakening' traveller 'coming to his senses.' Once an enthusiastic admirer of western civilization, he becomes a writer who judges western civilization in a sober manner, recognizing its complexity and multifarious nature, and once glorifying universal humanity, he turns into a thinker taking note of the importance of national traits. It seems as if this change had prefigured Karamzin's whole writerly career: he started out as a literary scholar, implanting the forms and ideas of western literature in Russia, ending up his life as a historian studying the Russian tradition. This change began with his western tour and nearly took another ten years, European events being its major impulse, especially the need to understand the morals of the French Revolution. Similarly to many of his contemporaries, the Revolution made Karamzin hopeful primarily about the quick realization of the ideas of the Enlightenment and the victory of liberty and philanthropy. This personal experience in revolutionary France is not likely to have changed his way of thinking, yet, at any rate, in contrast with other Russian-published works, in the *Moskovsky Zhurnal*, published by Karamzin, we cannot find any views critical of the events in France. Nevertheless, the 'French parts' of the *Letters* reflect the writer's later, considerably modified stance. This change becomes fully tangible by 1794: this is borne witness to by a historico-philosophical essay by Karamzin, published in 1795, which is an invented dialogue between the 'Poet' and the 'Philosopher' about the French Revolution, about progress and the fate of the Enlightenment. However, almost every scholar regards it as a work containing obvious biographical references. At the beginning of the nineteenth century Karamzin could openly write about the lessons and consequences of the French Revolution, which – like before – served as a starting point for all of his trains of thought. In these writings the most important role is played by Karamzin's thought – already known to us – about the failure of the Revolution and the great sacrifices made in the name of the Revolution. The dreams cherished about liberty did not come true, and the ten year's war seemed futile as well. Karamzin identified the only benefit of the French Revolution as the general conviction that the lack of order brings more trouble for the people than the abuses of the most imperfect power: therefore, any transformation in society must take place from above and not as a result of revolutions. It was these conclusions that Karamzin utilized in his study, *Memoir on Ancient and Modern Russia*, which he completed at the request of Ekaterina Pavlova, younger sister of the czar, an influential opponent of the reforms of Alexander and Speransky. The assessment of the reforms is a logical consequence of Karamzin's general views about the European events and Russia's place in Europe. The present article analyses the major claims of Karamzin's study, its general design, his rather sharp critique of Alexander I's reign, as well as his views about autocracy, the limitation of autocratic power and the question of serfdom.